

**Türkmenistanyň Bilim ministrliği
Döwletmämmet Azady adyndaky
Türkmen milli dünýä dilleri instituty**

Jemgyýeti öwreniş ylmlary kafedrasy

**“Türkmenistanyň jemgyýetçilik durmuşyny öwreniş”
(Y K D Y S A D Y Ý E T T E O R I Ý A S Y)
dersinden umumy okuwlaryň ýazgylarynyň**

T O P L U M Y

A ş g a b a t – 2010

1-nji tema. Ykdysadyýet teoriýasynyň predmeti we metody

2 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Maddy önümçilik–adamzat jemgyýetiň ykdysady esasydyr.
2. Ykdysadyýet teoriýasynyň ýüze çykyşy we ösüş döwri.
3. Ykdysadyýet teoriýasynyň esasy wezipeleri we funksiýalary.
4. Ykdysady kategoriýalar we kanunlar.

Adamzadyň durmuşy örän çylşyrymly bolup, ol halk hojalygynyň dürli pudaklarynda ýerine ýetirilýän köp görnüşli işlerden ybaratdyr, Muňa önüm öndürmek, dürli hyzmatlary etmek, ylmy işleri alyp barmak, ideologiýa we syýasat bilen baglanyşykly ýüze çykýan köp sanly işleri ýerine ýetirmek mysal bolup biler.

Şularyň içinde adamlaryň maddy nygmatlary öndürmek bilen baglanyşykly işlerine aýratyn orun degişlidir. Sebäbi önüm öndürmek jemgyýetiň ykdysady esasyny düzýär. Jemgyýetçilik önümçiliginiň yzygiderli ösmegi adamlaryň maddy hal ýagdaýynyň ýokarlanmagyna alyp barýar. Bu adamzadyň ýaşayşynyň esasy şertidir. Çünki adamlaryň syýasat ýa-da sungat bilen meşgul bolmagynyň esasynda olaryň iýip-içmegi, geýinmegi, ýaşayş jaýynyň bolmagy ýaly durmuş zerurlyklar durýar. Şundan ugur alynsa maddy nygmatlary öndürmek jemgyýetiň agzalarynyň ýaşayşynyň maddy esasydygy aýdyňlaşýar. Munuň şeýledigini Garaşsyz we Baky Bitarap Türkmenistanyň mysalynda görmek bolýar. Ilatyň ýaşayş derejesini ýokarlandyrmak maksady bilen Türkmenistan 2000-nji ýylda jemi içerki önümiň ösüş depgini boýunça dünýäde 1-nji orna çykdy. Ýurdumyzda bu görkezijiniň ösüşi 17,6%-e barabar boldy.

Maddy nygmatlary öndürmek üçin adamlaryň zähmet çekmegi hökmany şert bolup durýar. Başgaça aýdylanda, zähmet prosesi durmuşyň şerti hökmünde ýola goýulmalydyr. Zähmet prosesi ozaly bilen adamlaryň we tebigatyň

arasyndaky özara baglanyşygy aňladýar. Adamlar tebigatyň zatlaryna täsir etmek bilen öz isleglerini kanagatlandyrmak üçin zerur önümleri öndürýärler.

Zähmet prosesi islendik jemgyýetde zähmetiň özüni, zähmet predmetlerini we zähmet serişdelerini öz içine alýar. Olar hemişe özara baglanyşykly, berk utgaşykly prosesi emele getirýärler.

Zähmet prosesiniň ýönekeý pursatlary

Zähmet	Zähmet predmetleri	Zähmet serişdeleri
Adamyň maksada laýyk işi	Adamyň zähmet prosesinde täsir edýän zatlary	Adamyň zähmet predmetine täsir etmek üçin peýdalanylýan zatlary
	önümçilik serişdeleri	

XIX asyryň ahyrynda inlis ykdysatçysy A.Marşallyň (1842-1924) “prinsipy ekonomiki ili prinsipy politekonomii” atly kitaby çap edilenden soň, ekonomiki diýen ykdysady düşünje ýaýrap başlady. Bu düşünjäniň esasy meselesi bazar gatnaşyklarynyň şertlerinde bahalaryň emele geliş mehanizmini, olaryň derejesini kesgitleýän kanunalaýyklyklary we ýagdaýlary anyklaşdyrmakdan ybarat bolup durýar. Ýöne, bu düşünjä eýerýänleriň hem ahyrky netijede gymmatyň zähmet teoriýasyna esaslanýandyklaryny ýatdan çykarmak bolmaz.

Ykdysady taglymatyň taryhynyň ösüşiniň bu döwründe ykdysady hadysalar döwlet tarapyndan kadalaşdyrylmaýar. Olar özakymlaýyn hereket edýän ykdysady kanunlaryň esasynda öz-özünden kadalaşýarlar diýip, ykdysatçylar düşünişdirler.

XIX asyryň ahyrynda ykdysady nazaryýetiň neoklassyk ugrunyň emele gelmegi bilen, ykdysady taglymatyň taryhynyň kadalaşdyrylmaýan döwri tamamlanýar.

Ykdysady taglymatlarynyň taryhynyň üçünji döwri kadalaşdyrylýan bazar ykdysadyýetiniň ösüşiniň dürli ugurlaryny we döwürlerini öz içine alýar. Bu döwür XX asyryň 30-njy ýyllarynda amerikan ykdysatçylary tarapyndan monopolizmiň garşysyna antimonopol çäreleriň girizilmegi bilen başlady. Bazar gatnaşyklarynyň ösen ýurtlarynyň köpüsinde antimonopol kanunlar kabul edildi. Olary köp döwletler monopoliýanyň garşysyna göreşmekde giňden ulandylar, häzir hem ulanýarlar. Şoňa görä-de bu döwürde ykdysatçylaryň esasy aladasy we öý-pikiri ykdysadyýetiň üstünden döwletiň gözegçiligini girizmek bolupdyr. XX asyryň 30-50-nji ýyllarynda kämilleşmedik bäsleşigiň teoriýasy bilen baglanyşykly bazar hakynda ykdysady teoriýanyň "makroykdysady" ady bilen belli bolan täze ugry emele geldi. Sebäbi halk hojalygy möçberinde ykdysady meseleleri çözmeklige döwletiň gatnaşdyrylmagy makroylmy barlag işlerini geçirmek bilen bagly bolýar. Döwlet tarapyndan ykdysadyýeti kadalaşdyrmak bilen baglanyşykly teoriýanyň esasyňy Jon Keýns (1883-1946) goýdy. Ol A.Marşallyň okuwçysy bolup, ykdysady oýlanmalaryň "Kembrij mekdebini" esaslandyryjydyr. J.Keýns döwletiň ýokary wezipeli guramalarynda, hat-da Angliýanyň Merkezi bankynyň ýolbaşçysy bolup hem işläpdir. Ol gymmatyň zähmet teoriýasyny, goşmaça gymmat teoriýany inkär edip, önümçilik faktorlar konsepsiýany bolsa, özüniň ylmy derňew işlerinde giňden peýdalanyndyr. Onuň pikirine görä ykdysadyýetiň üýtgemeginiň esasy sebäbi psihologiki faktorlar bolupdyr. Neoliberalalar ady bilen belli bolan, onuň yzyny dowam etdirijiler bolsa sosial bazar hojalyk modelini döretdiler.

Ykdysady pikirler, oýlanmalar Merkezi Aziýada, şol sanda Türkmenistanda gaty ir döräpdir. Meselem, şerigat esasynda ilatyň arasynda berilýän hüşür-zekat, "Kowusnamadaky" ündelýän pikirleriň ençemesiniň çuňňur ykdysady manysy bardyr.

Türkmenleriň ähli ruhy gymmatlyklarynyň hazynasy bolan "Gorkut Ata", "Görogly" ýaly eposlarynda ykdysady oýlanmalara üns berilipdir. Bu eserleri okanyňda pul, manat, teňňe, paj almak, salgyt we ş.m. ýaly ykdysady düşüňjeleriň döwleti dolandyrmakda giňden ulanylandygyna duş gelmek bolýar. Şoňa görä-de türkmen halkynyň ýeke bir gadymy taryhyny däl-de, onuň jemgyýetçilik gurluşyny hem-de ykdysady durmuşyny öwrenmek üçin ýokarda agzalan kitaplaryň bahasyna ýetip bolmajak ähmiýeti bardyr.

Tebigatyň obýektiw kanunlaryndan tapawutlylykda, ykdysadyýetiň kanunlary adamlaryň diňe önümçilik işiniň üsti bilen ýüze çykýar we olaryň önümçilik işine bagly bolýar.

Ykdysady hadysalar her dürli bolýarlar, olaryň durnuklysy we durnuksyzy bardyr. Şoňa görä-de, olaryň özara gatnaşyklaryny aňladýan ykdysady kanunlar hem dürli-dürli dir.

Ýeke bir jemgyýetçilik önümçilik usulynyň çäginde hereket edýän ýöriteleşen kanunlar bolýar. Olar belli bir önümçilik usulynyň ösýän döwründe progressiw häsiýetde bolýarlar, tersine şol usulyň dargaýan döwründe, olar progressiw ähmiýetini ýitirýärler hem-de jemgyýetiň ykdysady ösüşine böwet bolýarlar. Meselem, feodal renta kanuny ilki feodalizm jemgyýetinde öndüriji güýçleriň ösmeginde oňalyý ýardam etdi. Soňra bolsa kapitalizmiň ösmegi bilen ol kanun jemgyýetçilik önümçiliginiň ösmegine päsgel berip başlady we özüniň öňki progressiw ähmiýetini ýitirdi.

Jemgyýetçilik önümçilik usullarynyň hemmesine mahsus bolan umumy kanunlar hem bolýar. Olar jemgyýetçilik önümçiliginiň we onuň netijeliliginiň ösmeginiň esasy ýollaryny görkezip, öndüriji güýçler bilen önümçilik gatnaşyklarynyň özara täsiriniň dialektikasyny aňladýar. Bularyň hataryna ozaly bilen, önümçilik gatnaşyklarynyň öndüriji güýçleriň derejesine we häsiýetine laýyk gelmek kanuny, jemgyýetçilik zähmet bölünişik kanuny, islegleriň beýgelme kanuny, wagty tygşytlamak kanuny we başgalar girýärler.

Jemgyýetçilik önümçilik usullarynyň hemmesine däl-de, olaryň birnäçesine mahsus bolan aýratyn ykdysady kanunlar hem bolýar. Olaryň hataryna haryt-pul gatnaşyklaryny aňladýan gymmat kanuny, pul dolanyşyk kanuny, intensiw esasy ykdysady ösüşiň kanunlary girýärler.

Elbetde, ykdysady kanunlary ýeke bir nazaryýet taýdan öwrenmek entäk ýeterlik däl. Olary çuňňur öwrenip, özleşdirip, öz milli jemgyýetimiziň bähbitlerine gönükdirmek zerurlyk bolup durýar. Sebäbi, bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe adamlaryň hojalyk alyp barmakdaky başaraňlygy, galyberse ýurduň öndüriji güýçleriniň we önümçilik gatnaşyklarynyň ösmegi we kämilleşmegi ykdysady kanunlaryň talaplarynyň kabul edilýän meýilnamalarda we maksatnamalarda hasaba alnyp ornaşdyrylyşyna bagly bolýar.

Ýurdumyzy uzak döwür üçin durmuş-ykdysady taýdan özgertmegiň baş ugry işlenip düzülende ykdysady kanunlarynyň talaplary göz önünde tutulyp, olardan ugur alynmalydyr. Şeýle bolanda kabul edilýän maksatnamalaryň ylmy taýdan esaslandyrylyşynyň ýokary derejesini gazanmak bolýar. Soňra olary iş ýüzünde durmuşa ornaşdyrmak we ýerine ýetirmek döwlete ykdysady nukdaýnazardan arzan düşýär. "Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň 2011-2030-njy ýyllar üçin Milli maksatnamasy" bilen tanyş bolanyňda, onuň ylmy taýdan esaslandyrylyşynyň derejesiniň örän ýokarydygyna göz ýetirse bolýar.

2-nji tema. Ykdysady sistema we onuň görnüşleri

2 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Ykdysady sistema barada düşünje.
2. Ykdysady sistema we haryt hojalyklary, olaryň häsiýetleri we ösüşi.

Jemgyýetçilik önümçiligiň ösüş taryhynyň görkezişi ýaly, önümçiligi alyp barmagyň dürli-dürli görnüşleri bolup biler. Hojalygy ýöretmegiň aýry-aýry görnüşleri dürli önümçilik usullarynda saklanyp galýar we hereket edýär. Häzirki wagta çenli adamzat taryhyna hojalygy alyp barmagyň iki görnüşi bellidir. Onuň birinjisi, natural hojalyk, ikinjisi bolsa, haryt önümçiligidir. Kapitalizmden öňki ähli önümçilik usullary üçin hojalygyň natural görnüşi häsiýetlidir. Haryt önümçiligi bolsa, ilkidurmuş obşına gurluşynyň dargap başlan mahalyndan tä häzirki günlere çenli ýaşap gelýär. Ol kapitalizmiň döwründe hojalygy ýöretmegiň esasy görnüşine öwrülýär.

Hojalygy alyp barmagyň ilkinji taryhy görnüşi natural hojalykdyr. Natural hojalygy diýip nämä düşünmeli? Öndürijileriň diňe öz isleglerini kanagatlandyrmak maksady bilen alnyp barylýan önümçilige natural hojalygy diýilýär. Bu hojalyga ýapyklyk, çäklilik, daşky dünýä bilen baglansyksyzlyk ýaly häsiýetler mahsusdyr. Ol ilkidurmuş obşına, gul eýeçilik we feodal önümçilik usullarynda hojalygy alyp barmagyň esasy görnüşidir. Natural hojalygy jemgyýetçilik zähmet bölünşiginiň gowşak ösen şertlerinde agdyklyk edýär. Şeýle hem bu hojalykda öndüriji güýçleriň ösüş derejesi pes bolýar. Beýleki hojalyklar bilen ykdysady taýdan gowşak aragatnaşykda bolandygy sebäpli, natural hojalygy konserwatiw häsiýetde bolup, önümçiligiň ösüşini bökdeýär. Hojalygyň bu görnüşi durnukly häsiýetde bolmak bilen, ol ykdysady taýdan gowşak ösen ýurtlarda häzir hem saklanyp galýar.

Jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň ösmegi, çuňlaşmagy natural hojalygyň daşky dünýä bilen ykdysady gatnaşygyny giňeldýär we onuň ýuwaş-ýuwaşdan haryt önümçiligine öwrülmegine getirýär. Natural hojalygyň haryt hojalygyna öwrülmeginiň esasy sebäbi öndüriji güýçleriň ösmegi netijesinde öndürijileriň öz isleginden artykmaç önüm öndürmegidir.

Eýsem, haryt hojalygy näme? Satmak üçin önüm öndürýän hojalyga haryt önümçiligi diýilýär. Şonda öndürijileriň arasyndaky ykdysady gatnaşyklar bazaryň üsti bilen ýüze çykýar. Haryt hojalygynyň ýüze çykmagyna önümçiligiň ýöriteleşmegi alyp barýar. Natural hojalygyň tersine, haryt önümçiliginde öndürijiler önümiň belli bir görnüşini öndürmek bilen meşgul bolýarlar. Özleriniň öndürmeýän önümlerine bolan isleglerini bolsa, olar bazar arkaly alyş-çalyş esasynda kanagatlandyrýarlar. Önümçiligiň ýöriteleşmegi zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagyna, wagtyň tygşytlanmagyna getirýär. Bu bolsa haryt önümçiligini ösdürmegiň hereketlendiriji güýji bolup çykyş edýär.

Haryt gatnaşyklary kapitalizmden ozalky önümçilik usullarynda giňden ýaýran däldir. Olar feodal jemgyýeti dargap başlan mahaly has giňden ýaýbaňlanýarlar. Bu bolsa kapitalizmiň ýüze çykmagy we ösmegi üçin zerur şertleri döretdi. Haryt gatnaşyklary kapitalizm şertlerinde ählumumy, agalyk ediji häsiýete eýe bolýar. Bu jemgyýetde adamlaryň arasyndaky ykdysady gatnaşyklar haryt alyş-çalyşygy arkaly ýüze çykýar. Şonuň üçin hem haryt gatnaşyklarynyň has giň we çuň ösen döwri kapitalizmdir.

Bazar ykdysadyýetine geçilýän döwürde haryt gatnaşyklarynyň ähmiýeti has artýar. Şonuň üçin hem haryt gatnaşyklaryny çuňňur öwrenmek we tejribäni-de giňden peýdalanmak hojalygy netijeli alyp barmagyň zerur şertleriniň biri bolup çykyş edýär.

Häzirki zamanda hojalygy alyp barmagyň has giň ýaýran we esasy görnüş *haryt önümçiligidir*. Haryt önümçiliginiň döremegi we hereket etmegi üçin şu aşakdaky şertler zerurdyr:

Birinjiden, jemgyýetçilik zähmet bölünişigi, ýagny öndürijileriň belli bir anyk önümleri öndürmeklige ýöriteleşmegidir. Mysal üçin, öndürijileriň käbiri pagta öndürýär, beýlekisi pagta öndürmek üçin maşyn çykarýar, üçünjisi bolsa, pagtany gaýtadan işläp bejerip, süýüm taýýarlaýar. Ýene-de birnäçesi mata dokamak, matadan egin-eşik tikmek bilen meşgul bolýar. Şu ýokarda agzalan öndürijileriň isleginiň kanagatlandyrylmagy üçin olaryň öz zähmetiniň netijesi bilen özara alyş-çalyş etmegi zerurdyr.

Ikinjiden, haryt önümçiliginiň ýene-de bir zerur şerti öndürijileriň eýeçilik gatnaşyklary boýunça biri-birilerinden ykdysady taýdan aýrybaşgalaşmagydyr.

Başgaça aýdylanda, olaryň her biri öz zähmetiniň netijesine özbaşdak eýelik edýär.

Diňe şu iki şertiň bar bolan mahalynda haryt önümçiligi ýüze çykýar we hereket edýär. Zähmetiň önümi haryda, ýagny bazarda alyş-çalyş etmek üçin, satmak üçin öndürilýän zada öwrülýär, ony öndürijiler bolsa haryt öndürijiler bolup çykyş edýärler. Haryt önümçiliginiň iki görnüşi bar. Olaryň birinjisi ýönekeý (ownuk), ikinjisi ösen haryt önümçiligidir.

Ýönekeý haryt önümçiligiň esasy wekilleri *dayhanlar* we *senetçilerdir*. Ýönekeý haryt hojalygy haryt öndürijileriň şahsy zähmetine esaslanýar. Olaryň peýdalanýan zähmet gurallary gowşak ösendir. Munuň tersine, ösen haryt önümçiligi hakyna tutma zähmete we barha ösýän tehnika esaslanýar.

Ýönekeý haryt önümçiligi ykdysadyýeti doly öz içine almaýar. Ösen haryt önümçiligi bolsa, ykdysadyýeti doly öz içine almak bilen ählumumy häsiýete eýedir. Bu ýerde işçi güýji hem haryda öwrülýär.

Ýönekeý we ösen haryt önümçilikleriniň umumylyklary hem bardyr. Olaryň ikisi hem jemgyýetçilik zähmet bölünişigine esaslanýar, önümleri satmak üçin öndürýär, öndürijiler bolsa ykdysady taýdan erkindirler.

Diýmek, her bir harydyň gymmatynyň esasynda ýönekeý zähmet ýatandyr. Ýönekeý zähmetiň jemgyýetçilik zerur mukdary harydyň gymmatynyň ululygyny kesgitleýär.

Gymmat kanuny haryt önümçiliginiň obýektiw ykdysady kanuny bolup çykyş edýär. Gymmat kanunynyň mazmuny harytlaryň alyş-çalşynyň şol harytlary öndürmäge sarp edilen jemgyýetçilik zerur zähmetiň mukdaryna laýyklykda amala aşyrylmagyndan ybaratdyr. Başgaça aýdylanda, gymmat kanuny harytlaryň biri-biri bilen öz gymmaty boýunça alyş-çalyş edilýändigini, ýagny alyş-çalyş edilyän harytlaryň ekwiwalentdiklerini görkezýär. Ösen haryt önümçiliginde harytlar bazarda emele gelýän bahalar boýunça alyş-çalyş edilýär. Gymmat kanuny bahalaryň emele gelmeginiň kanunydyr. Bahalaryň esasynda gymmat durýar. Gymmat kanunyň hereketi bazarda bahalaryň gymmatyň töwereginde aşak ýa-da ýokaryk üýtgäp durmagyň üsti bilen ýüze çykýar.

Gymmat kanunynyň hereketi onuň şu aşakdaky ýerine ýetirýän üç sany wezipelerinde ýüze çykýar. Gymmat kanunyň birinji wezipesi dürli pudaklaryň arasynda önümçilik serişdelerini we işçi güýjüni paýlanylyşyny özakymlaýyn bazar üsti bilen sazlaşdyrmakdan ybaratdyr. Jemgyýetçilik zähmet bölünşiği şertlerinde pudaklaryň, önümleriň dürli görnüşiniň öndürilişiniň arasynda belli bir mynasybetiň bolmagy gerek. Şeýle bir mysal getereliň, haýsy hem bolsa bir önümiň öndürilişi, bazarda hödürlenilişi oňa bolan islegi doly kanagatlandyryp bilmeýär. Bu bolsa harydyň bahasynyň onuň gymmatynyň ýokary bolmagyna getirer. Şonuň üçin hem ol harydy öndürmek has peýdaly bolýar. Bu ýagdaýy göz önünde tutmak bilen haryt öndürijileriň täze bir topary şol önümi öndürmek bilen meşgul bolup başlaýar. Netijede önümçilik serişdeleriniň we işçi güýjüniň bir pudakdan başga bir pudaga geçirilmegi amala aşyrylýar. Şeýlelikde, şol bir önümiň öndürilişi öňkülere garanyňda has artýar. Eger-de ol harydyň öndürilişi jemgyýetçilik isleginden artyk bolsa, onda bazaryň ýagdaýy düýpgöter üýtgeýär. Bu harydyň bahasy arzanlaýar. Haryt öndürijiler üçin bolsa, ony öndürmekligiň

peýdalylygy peselýär. Şonuň üçin hem haryt öndürijileriň birnäçesi başga pudaklara geçmäge mejbur bolýar.

Şeýle çylşyrymly ýagdaýda gymmat kanuny pudaklar arasyndaky mynasybeti özakymlaýyn sazlaýar.

Gymmat kanunyň hereketi öndüriji güýçleriň we jemgyýetçilik zähmet öndürijiliginiň ösmegine getirýär. Bu bolsa gymmat kanunynyň ýerine ýetirýän ikinci wezipesidir.

Ozal belläp geçişimiz ýaly, harytlaryň gymmatynyň ululygy jemgyýetçilik zerur zähmeti bilen kesgitlenilýär. Harytlar bolsa şol zerur zähmete laýyk gelýän bahalar boýunça satylýar. Haryt öndüriji her bir şahs ösen tehnikany peýdalansa, önümçiligi we zähmeti kämil gurasa, özüniň öndürýän önümleriniň indiwiidual harajatlaryny peseldýär. O1 harydyny jemgyýetçilik gymmaty esasynda emele gelýän baha bilen satýar we goşmaça peýda gazanýar. Munuň tersine, haryt öndüriji şahs kämil däl ýa-da yza galak tehnikany ulanýan bolsa, onda onuň indiwiidual harajatlary ýokary bolýar, oňa tozup gitmek howpy abanýar. Şonuň üçin hem her bir haryt öndüriji özüniň kärhanasynda ulanýan tehnikasyny we önümçiligiň guralysyny kämilleşdirmäge jan edýär. Ahyrky netijede haryt öndürijileriň bu hereketi jemgyýetiň öndüriji güýçleriniň ösmegine alyp barýar.

Gymmat kanunynyň haryt öndürijileriň emläk taýdan tapawutlanmagyna, olaryň bir toparynyň tozmagyna, beýleki toparynyň bolsa baýlaşmagyna, ösen haryt gatnaşyklarynyň ýüze çykmagyna getirmegi onuň üçünji wezipesi bolýar.

Şeýlelikde, gymmat kanunynyň hereketi gutulgysyz suratda ösen bazar gatnaşyklarynyň döremegine we ösmegine getirýär.

Pul ykdysady nazaryýetiň iň möhüm düşüňjeleriniň biridir. O1 harydyň alyş-çalyş gymmatynyň taryhy ösüşiniň netijesinde emele gelipdir.

Mälim bolşy ýaly, harydyň gymmaty önümçilikde döredilýär. Emma gymmat şol harydyň başga haryda deňeşdirilmegi arkaly alyş-çalyş gymmaty hökmünde ýüze çykýar. Mysal üçin, bir palta 20 kg dänä alşylýar diýeliň. Şonda palta özüniň gymmatynyň dänäniň isleg ödeýiş gymmatynda aňladýar. Munuň özi paltanyň öndürilmegi üçin-de, dänäniň öndürilmegi üçin-de birmeňzeş ululykda zähmetiň sarp edilendigini aňladýar. Öz gymmatyny başga bir harydyň isleg ödeýiş gymmatynyň üsti bilen aňladýan haryt, ýagny biziň mysalymyzda palta gymmatyň otnositel görnüşinde durýar. Haýsy harydyň isleg ödeýiş gymmaty başga bir harydyň gymmatyny aňladýan bolsa, ýagny biziň getiren mysalymyzda - däne, gymmatyň ekwiwalent görnüşinde durýar. Eger haryt gymmatyň otnositel görnüşinde durýan bolsa, ol alyş-çalyş prosesinde aktiw rol oýnaýar. Munuň tersine, ekwiwalent bolup hyzmat edýän haryda passiw rol degişlidir. Şu ýerde alyş-çalyş gymmatynyň ýönekeý görnüşinden başlap, tä pul görnüşine çenli ösüş ýoluna ser salalyň.

Haryt önümçiligiň ilkinji ýüze çykan ýagdaýynda, alyş-çalyş tötänleýin amal edilipdir. Ilkidurmuş obşinalary tötänleýin dörän artykmaç önümlerini öz aralarynda alşypdyrlar. Bu ýerde haýsy-da bolsa bir haryt, gös-göni başga bir haryda alşylypdyr. Muňa göz ýetirmek üçin ýokardaky getirilen mysallarymyzy ýatlamak ýeterlikdir (1- palta = 20kg ,dänä). Alyş-çalyş gymmatynyň bu görnüşine gymmatyň ýönekeý ýa-da tötänleýin görnüşi diýilýär.

Jemgyýetiň ösüşiniň dowamynda zähmet bölünişigi gitdigiçe çuňlaşýar. Ilkidurmuş - obşina gurluşy mahalynda zähmetiň ilkinji iri jemgyýetçilik bölünişigi, ýagny maldarçylygyň ekerançylykdan bölünip aýrylmagy bolup geçýär. Şonuň netijesinde harytlaryň sany köpeliýär, alyş-çalyş birsyhly bolup durýan hadysa öwrülýär. Indi şol bir haryt birnäçe harytlar bilen çalşylyp ugraýar.

Mysal üçin:

	= 40kg dänä ýa-da
1 goýun	= 20m mata ýa-da
	= 2 palta ýa-da

= 3 g altyna we ş.m.

çalşylyp bilner. Şu ýerde bir haryt (goýun) özüniň gymmatyny birnäçe hartlaryň isleg ödeýiş gymmatynda aňladýar. Alyş-çalyş gymmatynyň ösüşiniň bu görnüşine gymmatyň doly ýa-da ýaýbaňlandyrylan görnüşini diýilýär.

Alyş-çalşyň ösüşiniň bu basgançagynda harytlaryň biri-birine gönüden-göni çalşylmagy entäk aradan aýrylmaýar. Bu bolsa alyş-çalşyň ýaýbaňlanmagyna belli bir derejede päsgel berýär.

Jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň mundan buýana çuňlaşmagy bilen ähli harytlaryň arasyndan has ýörgünli, hyrydarly bolan bir haryt saýlanyp çykýar. Beýleki harytlaryň hemmesi özleriniň gymmatyny şol saýlanyp çykan haryt bilen aňladyp ugraýar. O1 saýlanan haryt bolsa beýleki harytlaryň ählumumy ekwiwalenti hökmünde çykyş edýär. Ählumumy ekwiwalent diýip nämä düşünmeli?

Islendik beýleki haryda gös-göni alyş-çalyş etmäge ukyby bolan haryda *ählumumy ekwiwalent* diýilýär.

Ählumumy ekwiwalentiň peýda bolmagy alyş çalşy ýeňilleşdirýär, hem-de bir harydyň başga bir haryda gönüden-göni çalşylmagynyň ýitip gitmegine esas döredýär.

Alyş-çalşyň ösüşiniň bu basgançagynda gymmat özüniň doly ýa-da ýaýbaňlandyrylan görnüşinden ählumumy görnüşine geçýär. Ony şu aşakdaky ýaly görkezmek bolar:

40kg däne ýa-da

20m mata ýa-da = 1 goýna

2 palta ýa-da

3 g altyna we ş.m.

Şu ýerde bir zady belläp geçeliň! Ýagny ählumumy ekwiwalentiň roly entäk belli bir haryda berkidilmändir. O1 roly aýry-aýry ýerlerde, ýurtlarda dürli-

dürli harytlar ýerine ýetiripdir. Kābir ýerlerde ählumumy ekwiwalent rolunda duz, başga ýerlerde mal, ýene bir ýerlerde deri ýa-da pil süňki we ş.m. çykyş edipdir.

Bazar ykdysadyýetinde hyrydarlyk bilen hödürlemegiň arasyndaky mynasybetiň halk hojalygy möçberinde köp wagtlap bozulmagy *inflýasiýanyň* esasy alamatydyr.

Inflýasiýanyň ýüze çykmagy birnäçe sebäpler bilen şertlenendir. Şeýle sebäpleriň käbiriniň üstünde durup geçeliň!

Inflýasiýanyň esasy sebäbi dolanyşyga gereginden artyk puluň goýberilmegidir. Mysal üçin, döwlet býužetiniň zyýanly bolmagy, ýagny onuň çykdaýjylarynyň girdejilerden agdyklyk etmegi sebäpli döwlet ol zyýany ýapmak üçin dolanyşyga goşmaça pul goýberýär. Bu bolsa dolanyşykda gereginden artyk puluň hereket etmegine getirýär.

Inflýasiýanyň ýene-de bir sebäpleriniň biri haryt gytçylygynyň ýüze çykmagydyr. Haryt gytçylygy hyrydarlyk bilen hödürlemäniň arasyndaky deňagramlylygy bozýar we inflýasiýanyň çuňlaşmagyna alyp barýar.

Berk kredit syýasatynyň bolmazlygy hem inflýasiýany çuňlaşdyrýar. Kredit gatnaşyklary bazar ykdysadyýetiniň möhüm mehanizmleriniň biridir. Emma kredit berlende, ol materiallar - harytlar bilen üpjün edilmese, bazar deňagramlylygyny bozýar.

Sarp ediş harytlar bilen üpjün edilmedik, goşmaça pul hyrydarlygyny döredýän adatdan daşary harby girdejiler hem, inflýasiýanyň sebäpleriniň biri hasaplanylýar. Inflýasiýanyň nobatdaky sebäpleriniň biri adatdan daşary has köp maýa goýumlaryň bolmagydyr. Bahalaryň we iş hakynyň ýokarlanyşy ýeterlik derejede ylmy taýdan esaslandyrylmasa inflýasiýanyň çuňlaşmagyna sebäp bolup biler.

Inflýasiýanyň daşky faktorlary hasaplanylýan pudaklaýyn dünýä krizisi, importyň gymmatlamagy, banklarda walýutalaryň alşylyp-çalşylmagy dolanyşyga goşmaça puluň göýberilmegine alyp barýar.

Inflýasiýanyň häsiýetine we ösüşiniň depginine baglylykda, onuň şu aşakdaky görnüşlerini tapawutlandyrmak bolar:

1. Ösüş depgini boýunça: a) ýuwaş depginde ösýän inflýasiýa bolanda pul özüniň hemme wezipelerini ýerine ýetirýär. Onuň bu görnüşine bahalaryň ýokary bolmadyk, ýylyň dowamynda 10 prosente çenli ösüş depgini mahsusdyr. Bu ösen ýurtlaryň köpüsine degişlidir we olar üçin adaty ýagdaýdyr. b) inflýasiýanyň endigansyz ösýän görnüşinde ýokarda görkezileninden tapawutlylykda, ony dolandyrmak örän kyn bolýar. Onuň ösüş depgini düzgün boýunça iki we üç belgili sanlar bilen aňladylýar. Bir ýylyň dowamynda harytlaryň bahalary 10-20 prosentden 200-300 prosente çenli ýokarlanyp biler. Pul özüniň maýa topлаýыş wezipesini ýerine ýetirip bilmeýändigini üçin, ol çalt maddalaşdyrylýar, haryda öwrülýär. Baglaşylýan şertnamalaryň hemmesi bahalaryň ösmegi bilen baglaşdyrylýar. Bu bolsa, pul bazarynda deňagramsyzlylygyň düýpli bozulandygyna şaýatlyk edýär.

2. Açyklygy boýunça. Inflýasiýanyň özüniň bu nyşany boýunça iki sany esasy görnüşde ýüze çykýar. Onuň birinjisi açyk, ikinjisi bolsa ýapyk inflýasiýadyr. Bazar mynasybetiniň bozulmagy bahalaryň ösmeginde ýüze çyksa, oňa açyk inflýasiýa diýilýär. Bazar mynasybetiniň bozulmagy bahalaryň üstünden döwletiň ähliumumy gözegçilik edýän ýagdaýynda bolup geçse, oňa ýapyk inflýasiýa diýilýär.

1998-nji ýylyň fewral aýynda Türkmenistanyň Prezidentiniň tabşyrygy boýunça geçirilen bankara geňeşde ýurdumyzyň pul-kredit syýasatynyň esasy ýörelgeleri tassyklanyldy. Türkmenistanyň Merkezi bankynyň pul-kredit ulgamynda alyp barýan berk syýasatynyň netijesinde, 1998-nji ýylyň ortasyna çenli manadyň ABŞ-yn dollaryna bolan gatnaşygyndaky hümmetiniň durnuklylygy üpjün edildi.

Türkmenistanyň Prezidentiniň 2010-njy ýyla çenli Milli Maksatnamasynda puluň satyn alyjylyk ukybyny berkitmek boýunça alynyp barylýan işleri dowam etdirmek göz önünde tutuldy. Puluň hümmetsizlenmegini 2005-nji ýylda 6 prosent

we 2010-njy ýylda 1 bolsa 4 prosente çenli peseltmek Milli Maksatnamada wezipe edilip goýlandyr.

3-nji tema. Eýeçilik we onuň ykdysadyýetdaky roly

2 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Eýeçilik ykdysady mazmuny we onuň köpdürlüli.
2. Türkmenistanda eýeçilik gatnaşyklarynyň görnüşleri we aýratynlyklary.

Mälim bolşy ýaly, ykdysady nazaryýet önümçilik gatnaşyklaryny öwrenýär. Önümçilik gatnaşyklarynyň esasynda bolsa eýeçilik durýar.

Eýeçiligiň zat mazmunyny maddy nygmatlar emele getirýär. Emma zat öz-özünden eýeçilik bolup bilmeýär. Zat, diňe ol barada adamlaryň arasynda belli bir gatnaşyklar dörende, eýeçiligiň obýekti hökmünde çykyş edýär. Bu gatnaşyklar bolsa, hukuk we ykdysady gatnaşyklar bolup biler.

Eýeçilik hukuk manyda emläk gatnaşyklaryny aňladýar. Has takygy, hukuk normalarynda dürli subýektler tarapyndan maddy baýlygyň nähili eýelenýändigini we olaryň arasynda nähili paýlanýandygy kesgitlenilýär. Kanun emlägiň eýesine degişlidigini şertlendirýär. Kanun boýunça zadyň eýesi özüne degişli emläge öz isleýşine görä eýelik etmäge, ondan peýdalanmaga we oňa erk etmäge hukugy bardyr, Şeýdip döwlet hukuk kanunlaryň üsti bilen durmuşda bar bolan eýeçilik gatnaşyklaryny berkidýär we goraýar. Türkmenistanyň Konstitusiyasynda eýeçilik eldegirilmezdir — diýlip ýazylandyr.

Eýeçilik ykdysady manysynda önümçilik serişdelerine we önümçiligiň netijesine eýelik etmek boýunça adamlaryň arasynda döreýän çylşyrymly önümçilik gatnaşyklaryny aňladýar. Maddy nygmatlary öndürmek — munuň özi adamlaryň tebigatyň zatlaryna eýelik etmegidir. Emma tebigatyň we adamlaryň döreden baýlygynyň kime degişlidigini kesgitleýän gatnaşyklardan daşary hiç zada eýelik edip bolmaýar.

Eýeçilik gatnaşyklaryna şu aşakdakylar girýär:

a) eýelik etmek;

b) eýeçilikdäki zatlary peýdalanmak;

ç) eýeçiligi ykdysady durmuşa geçirmek. Bularyň hemmesi önümçilik prosesinde adamlaryň arasynda döreýän ykdysady gatnaşyklaryň düýp mazmunyny düzýär.

Indi bu agzalan gatnaşyklaryň üstünde durup geçeliň!

Eýelik etmek diýip adamlaryň zatlara özüniňki hökmünde garamak gatnaşygyny emele getirýän ykdysady gatnaşyklaryna aýdylýar.

Egerde kimde kim “şu traktor meniňki” diýse, onda ol şeýle diýmek bilen, hereket edýän hojalyk gatnaşyklaryny häsiýetlendirýär. Ýagny ol ýaňky emlägi (traktory) kimiň eýelemek mümkinçiliginiň bardygyny kesgitleýär.

Emläk eýesiniň emlägini öz isleýşine görä peýdalanmaga hukugy bardyr. Ol öz zadyny özi peýdalanman, belli bir şertlerde ondan peýdalanmak mümkinçiligini başga birine bermegi hem mümkin. Şeýle ýagdaýda zadyň eýesi bilen emlägi peýdalanýanyň, aýdaly telekeçiniň arasynda emlägi hojalykda peýdalanmak boýunça gatnaşyklar döreýär, Telekeçi kesekiniň eýeçiliginiň obýektine wagtlaýyn eýelik etmäge we ondan peýdalanmaga hukuk alýar.

Kesekiniň emlägini hojalygy alyp barmak üçin wagtlaýyn peýdalanmagyň mysaly hökmünde kärendäni görkezmek bolar. Emlägiň eýesiniň öz zadyny başga birine belli bir töleg üçin wagtlaýyn peýdalanmaga bermegi kärende gatnaşyklaryny emele getirýär.

Şuňa meňzeş gatnaşyklar daşary ýurt konsessiýasynda hem döreýär. Konsessiýa —munuň özi daşary ýurtlaryň hukuk ýa-da fiziki taraplaryna döwletiň

ýer uçastoklaryny, tebigy resurslary, kärhanalary we gaýry emlägi şertnama esasynda möhletli, muzdly ulanmaga tabşyrmagyny aňladýar.

Eýeçilik öz eýesine girdeji getirende, ykdysady taýdan durmuşa geçýär. Önümçilik serişdeleriniň peýdalanmagy netijesinde öndürilen önümiň hemmesi ýa-da bir bölegi şeýle girdeji hökmünde çykyş edýär. Bu girdeji peýda ýa-da dürli görnüşdäki tölegler bolup biler. Mysal üçin, emläk kärendä berlende, kärende tölegi bellenilýär. Emläk konsessiýa berlende bolsa, eýeçilik konsessioneriň emläk eýesine töleýän töleginiň ýa-da alan peýdasyndan berýän böleginiň görnüşinde durmuşa geçýär.

Şeýlelikde, eýeçilik gatanşyklary бүтін hojalyk prosesini öz içine almak bilen önümçilikde, paýlamakda, alyş-çalyşda we sarp etmekde döreýän ykdysady gatnaşyklaryň üstü bilen ýüze çykýar.

Eýeçilik zat düzümi boýunça dürli obýektlerden durýar. Onuň obýekti hökmünde “ýer, ýerasty baýlyklar, suw resurslary, tokaý fondy, ösümlük haýwanat dünýäsi, dag-magdanly ýerler, emläk kompleksleri jaýlar, desgalar, ýaşayyş jaý-kommunal obýektleri, enjamlar, pul serişdeleri, gymmat bahaly kagyzlar hem-de önümçilik, sarp ediş, dumuş, medeni we beýleki hajatlar üçin niýetlenen gaýry eýeçilik obýektleri, medeniýet senetleri, açyşlar oýlap tapyşlar, senagat nusgalary, haryt nyşanlary hem-de hyzmat ediş nyşanlary, akyl zähmetiniň döreden beýleki zatlary” çykyş edýär.

Suw resurslary, ýerasty baýlyklar we beýleki tebigy obýektler döwletiň aýratyn eýeçiligine degişlidir. Olary döwlet beýleki eýeçilik subýektlerine eýelik etmek we peýdalanamak üçin berýär. Ýöne agzalan tebigy obýektlere diňe döwlet özüçe erk edip bilýär.

Döwlet, raýatlar we olaryň birleşmeleri, kärhanalar we olaryň birleşmeleri, kooperatiwler, jemgyýetçilik birleşmeleri (guramalary) eýeçiligiň subýektleri

bolup çykyş edýär. Türkmenistanda beýleki döwletler, olaryň hukuk-taraplary we raýatlary hem eýeçilik subýektleri bolup biler.

Türkmenistanda önümçilik serişdelerine we önümçiligiň netijesine eýelik etmegiň görnüşleriniň köpdürliligi ykrar edilýär we olaryň hereket etmegine rugsat berilýär. Döwlet eýeçiligiň ähli görnüşlerini ösdürmek üçin olary deň derejede goraýar we deň şertler döredýär.

Biziň ýurdumyzda eýeçilik aşakdaky görnüşlerde çykyş edýär:

— *hususy eýeçilik;*

— *döwlet eýeçiligi;*

— *jemgyýetçilik birleşikleriniň (guramalarynyň) eýeçiligi;*

— *kooperativ birleşikleriniň eýeçiligi;*

— *bilelikdäki kärhanalaryň eýeçiligi;*

— *beýleki döwletleriň, olaryň hukuk taraplarynyň we raýatlarynyň eýeçiligi;*

— *halkara guramalarynyň eýeçiligi;*

— *gatyşyk (birleşen) eýeçilik.*

Eýeçiligiň ýokarda agzalan görnüşleriniň üstünde durup geçeliň!

Türkmenistanda önümçilik serişdelerine, ýere, beýleki maddy hem ruhy gymmatlyklara hususy eýeçilik hukugy ýöredýär.

Hususy eýeçilik diýip önümçilik serişdelerine we önümçiligiň netijesine aýry-aýry adamlaryň eýelik etmegine aýdylýar. Hususy eýeçilik görnüşleri boýunça raýatlaryň, hukuk taraplaryň hususy eýeçiligine (hususy kärhanalaryň we telekeçilik birleşikleriniň eýeçiligine) hem-de raýatlar bilen hukuk taraplaryň

eýeçilik obýektleriniň birleşdirilmegi esasynda döredilýän gatyşyk hususy eýeçilige bölünýär.

Hususy eýeçiligiň subýektleri öz eýeçiligindäki zatlary gös-göni özlery peýdalansa, onda olar hem eýeçi hem-de işgär bolup çykyş edýärler. Hususy eýeçilikdäki emlägiň hakyna tutma zähmetiň üsti bilen peýdalanylmagy hem mümkindir.

4-nji tema. Bazar we bazar mehanizmleri

2 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Bazar, onuň mazmuny we wezipeleri.
2. Bazaryň görnüşleri.
3. Bazar mehanizmi.

Harytlary satmak we satyn almak boýunça emele gelýän ykdysady gatnaşyklaryň jemine bazar diýilýär. Bazar ykdysady kategoriýa hökmünde haryt we pul dolanyşygy gatnaşyklaryny aňladýar. Bazar gatnaşyklarynyň subýekti bolup harytlaryň we puluň eýeleri çykyş edýär.

Häzirki zaman bazaryny erkin bäsleşik zamanynyň bazaryndan tapawutlandyrmak gerek. Önümçiligiň ýeke-täk, özakymlaýyn sazlaýjysy hökmünde çykyş edýän bazara erkin bazar diýilýär. Bu bazar hiç bir daşky güýç tarapyndan çäklendirilmeýär, ony döwlet, ýekemenler sazlaşdyрмаýar. Ol erkin bäsleşigiň, bahalaryň erkin emele gelmeginiň bazarydyr. Indi ol bazar hiç bir ýurtda ýok.

Häzirki zaman bazar ykdysadyýeti döwlet tarapyndan sazlaşdyrylýar. Şeýle-de bolsa ösen döwletlerde bazar özüniň mazmunyny, güýjüni ýitirmeýär. Bazar bazarlygyna galýar. Ykdysadyýetiň döwlet tarapyndan sazlaşdyrylmagy bazara kömek berýär, onuň içki güýjüne güýç goşýar, oňat taraplaryny berkidýär.

Bazaryň mazmuny onuň ýerine ýetirýän wezipelerinden has doly we oňat görünýär.

Ozaly bilen bazar önümçilik bilen sarp etmegiň, aýry-aýry hojalyklaryň arasyndaky ykdysady baglanyşygy üpjün edýär. Sarp ediji harydy satyn alyp ýa-da satyn alman, öz puly bilen ony öndürmeli ýa-da öndürmeli däl diýip "ses" berýär. Emma sarp edijiniň önümçilige şeýle täsir edip bilmegi, onuň bazarda özüne gerek

ýagdaýynda mümkin. Eger-de harytlar gyt bolsa, olara bolan isleg kanagatlandyrylmasa, onda önümçilik bilen sarp etmegiň arasydnaky baglanyşyk" ýoýlan görnüşde ýüze çykýar, ol bozulýar.

Harytlaryň we olary öndürmäge sarp edilen zähmetiň jemgyýet tarapyndan ykrar edilmegini üpjün etmek bazaryň ikinji wezipesidir. Bazar özüniň şu wezipesini harytlaryň ýeterlik öndürilýän ýagdaýynda, bäsleşik göreşiniň bir wagtynda ýerine ýetirip bilýär.

Bazaryň üsti bilen halk hojalygynyň bölekleriniň arasyndaky mynasybetler emele gelýär. Bu hem onuň ýerine ýetirýän wezipeleriniň biridir.

Bazaryň höweslendirmek wezipesini aýratyn belläp geçmek gerek. Bazar gatnaşyklary harytlaryň özüne duşýan gymmatyna, olaryň hiline, ilatyň harytlara bolan islegleriniň kanagatlandyrylyşyna bäsleşigiň üsti bilen täsir edýär. Bu wezipesini ol bahalaryň üsti bilen ýerine ýetirýär.

Pul bazarynda haryt bolup puluň özi çykyş edýär. Bu bazarda belli bir kursy, ýagny hümmeti boýunça walýutalar satylýar we satyn alynýar.

Walýutalary satmak we satyn almak biržalaryň, auksionlaryň we çalyşyk ýerleriň üsti bilen geçirilýär. Şu meselede aýratyn orun biržalara degilşidir. Walýuta biržasyna walýuta bazary diýilýär. Onuň esasy işi walýutalaryň şu günki resmi kursuny kesgitlemekdir. Bir ýurduň pul birliginiň beýleki bir ýurduň pul birliginiň üsti bilen aňladylan hümmetine walýuta kursy diýilýär.

Walýuta bazary döwletiň gözegçiligi astynda hereket edýär. Türkmenistanda walýuta dolanyşygy ygtyýarly edilen banklaryň üsti bilen amala aşyrylýar.

Gymmatly kagyzlar we eýesiniň emläk hukugyny görkezýän we haýsy tertipde ulanylmalydygyny aňladýan pul resminamasydyr. Gymmatly kagyzlar bazarynda hereket edýän gymmatly kagyzlardan şu aşakdakylary görkezmek bolar:

Paýnamalar - peýdanyň paýdarlar jemgyýetini dolandymaga, onuň girdejilerini paýlamaga, paýdarlar jemgyýeti ýatyrylanda bolsa, onuň emlägini paýlamaga gatnaşmak hukugyny tassyklaýan gymmatly kagyzydyr.

Weksel gymmatly kagyz bolup durýar we ol ýazmaça möhletli bergi borçnamasydyr.

Töleg düzgün nyzamyny pugtalandyrmak hem-de hasaplaşyklaryň döwrebap görnüşlerini giňden ulanmak maksady bilen 2000-nji ýylyň 1-nji fewralyndan başlap Türkmenistanyň çäklerinde döwlet kärhanalarynyň, guramalarynyň we edaralarynyň arasynda tölegleriň görnüşleriniň biri hökmünde gazna wekseli girizildi.

Weksel ol ýa-da beýleki derejede ýetmezçilik eden wagtynda hakyky pullary çalşygy bolup hyzmat edýär, ol iş ýüzünde möhleti yza tesdirilen tölegiň wezipesini ýerine ýetirýär.

Opsionlar - munuň özi onuň eýesiniň gymmatly kagyzlary bellenen baha boýunça belli bir wagtyň dowamynda satyn almaga ýa-da satmaga bolan hukugyny tassyklaýan pul resminamasydyr. Opsiony edinen kesgitli wagtyň dowamynda öňünden bellenen baha bilen paýnamalaryň belli bir mukdaryny satyn almaga hukuk üçin öňünden töleg töleýär. Mysal üçin, alyjy bir ýylyň dowamynda kompaniýanyň 100 sany paýnamasyny her biri 10 dollardan satyn almaga hukuk gazanýar. Ylalaşyk baglaşanda ol, aýdaly satyja her paýnama üçin öňünden 2 dollar töleýär. Eger paýnamalaryň kursy 14 dollara çenli galsa, alyjy olary nagt pula satýar we goşmaça 200 dollar girdeýji alýar. Eger-de paýnamalaryň kursy ylalaşykda bellenen 10 dollardan ýokary galmasa, onda alyjy olary satyn almaýar we ilki töläň 200 dollaryny ýitirýär. Satyjy hem opsion bilen ylalaşyk baglaşyp biler. Alyja öňünden awans bilen her paýnama üçin 3 dollar töläp bellenen wagtyň dowamynda islän wagty oňa 100 sany paýnamany 15 dollardan satmaga hukuk alýar. Egerde paýnamalary 15 dollardan arzan satyn almaga mümkinçilik dörese

onda ol alyja gürleşilen baha bilen paýnamalary satýar we olar üçin 200 dollar girdeji alýar.

Opsion korporasiýalaryň dolandyryjylaryny höweslendirmek üçin peýdalanylýar. Öňünden bellenen kurs bilen korporasiýalar dolandyryjylaryň hasabyna paýnamalaryň belli bir mukdaryny geçirýärler. Dolandyryjy ol paýnamalary satanda olary satyn alan we satan kursunyň aratapawudynyň möçberinde girdeji alýar. Şeýdip hem korporasiýalaryň dolandyryjylary paýnamalaryň kursuny ýokarlandyrmaga höweslendirilýär. Opsionlar ABŞ-da has köp peýdalanylýar. Ýaponiýada dolandyryjylar üçin opsionlar peýdalanylmaýar.

Obligasiýalar - munuň özi olary çykaranyň, görkezilen möhletde kesgitlenen göterimi tölemek bilen gymmatyny eýelerine gaýtaryp bermek baradaky borçnamasyny tassyklaýan gymmatly kagyzlardyr.

Sertifikat - şol dokumentde ady görkezilen adamyň paýnamalaryň belli bir mukdaryna eýedigini görkezýän şahadatnamadyr.

Gymmatly kagyzlaryň bazaryna gymmatly kagyzlaryň emitentleri (olary çykaranlar), maýa goýujylaryň (inwestorlar) we investision institutlar gatnaşýar.

Emitentler hökmünde döwlet, döwlet guramalary, ýerli ýerine ýetiriji häkimiýet, kärhanalar, şol sanda daşary ýurt kärhanalary hem, çykyş edip biler. Gymmatly kagyzlary satyn alyjylar maýa goýujy bolup çykyş edýär. Investision instituty - munuň özi gymmatly kagyzlar bilen iş alyp barmak üçin dellal (maliýe broken), investision geňeşçi, investision kompaniýa, investision fond hökmünde döredilen hukuk toparydyr. Gymmatly kagyzlaryň bazarynda investision institutlar hökmünde banklar hem çykyş edip biler.

Gymmatly kagyzlaryň bazaryna fond biržasy diýilýär. Fond biržasynyň esasy wezipesi gymmatly kagyzlaryň kadaly dolanyşygy üçin zerur şertleri döretmekden, olaryň bazar kursyny kesgitlemekden, olar baradaky habarlary

ýaýratmakdan ybaratdyr. Fond biržasy gymmatly kagyzlara bolan islegleri we teklipleri özünde jemleýär.

Fond biržasy söwda guramasy däldir, ol hususy peýda almagy maksat edinmeýär, öz-özünü ödemäge esaslanýar amala aşyryan işinden öz agzalaryna girdeji tölemeýär.

Fond biržasynyň agzalary maýa goýujy institutlar bolup bilerler, olaryň esasy wezipesine gymmatly kagyzlar bilen dolanyşyklary geçirmek girýär. Fond biržalarynda dolanyşyklar diňe onuň agzalary tarapyndan amala aşyrylyp bilner.

5-nji tema. Telekeçilik işleriniň esaslary

2 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Telekeçilik barada düşünje.
2. Telekeçiligiň görnüşleri we ykdysadyýetde tutýan orny.
3. Önümçilik we onuň faktorlary.

Zähmetini guramagyň we oňa hak tölemegiň görnüşidir. Kärendäniň bu görnüşi kärhanalaryň dürli görnüşlerinde peýdalanylýar. Beýle kollektiwler kärhananyň ýolbaşçysy bilen ylalaşylan kärende potratçylgynyň şertnamasy esasynda işleýärler. Kärendeçi kollektiw şertnamada göz önünde tutulan önümi öndürmegi, ony kärhana bermegi ýa-da onuň görkezmesi boýunça beýleki kärhanalara we raýatlara satmagy borç edinýär. Şertnamada görkezilen möçberden artyk öndürilen önüme kärendeçi öz işleýşine görä erk etmäge haklydyr.

Önümçiligi kärende esasynda guramaklygyň görnüşlerini saýlap almaklyk ýönekeý mesele däldir. Ony birtaraplaýyn çözmeklik dogry bolmaz, çünki kärende gatnaşyklaryny ýola goýmagyň her bir pudakda, önümçiligiň dürli görnüşlerinde öz aýratynlyklary bar. Şu meselede ýalňyşlyga ýol berilmegi kärendäniň artykmaçlyklarynyň ýoga çykarylmagyna getirmegi mümkin. Netijede, garaşylýan ýokary görkezijileriň diňe howaýy hyýal bolup galmagy ahmal.

Şeýlelikde, kärende hojalygy alyp barmagyň iňňän çylşyrymly görnüşidir. Bazar ykdysadyýetine geçilýän döwürde kärende gatnaşyklarynyň ösmegi bar bolan kynçylyklardan çykmagyň ýollarynyň biridir. Şol sebäpden hem önümçiligi guramagyň bu görnüşiniň giň ýaýramagy üçin ähli mümkinçilikleri döretmek zerurdyr.

Telekeçilik - hojalygy alyp barmagyň görnüşi hökmünde

Bazar gatnaşyklaryna geçilmegi aýry-aýry düşünelere bolan öňki garaýyşlaryň düýpgöter üýtgedilmegini talap edýär. Şeýle düşüneleriniň biri telekeçilikdir. “Telekeçi”, “telekeçilik”, “işewürlük” ýaly düşüneler biziň şu günki ykdysady durmuşymyzyň in ýörgünli sözleridir.

Telekeçilik - munuň özi raýatlaryň peýda almak maksady bilen harytlary öndürmek we ýerleşdirmek, hyzmatlary ýerine ýetirmek boýunça alyp barýan hususy kärhanaçylyk işidir.

Telekeçiligi häsiýetlendirýän birnäçe alamatlary tapawutlandyrmak gerek. Olara täzelikçilik, çeyelik, töwekgelçilik we beýleki alamatlar degişlidir. Alnyp barylýan her bir işde telekeçi elmydama täzelegiň gözleginde bolmaly, ol bolup geçýän ütgüşmelere, emele gelen ýagdaýa görä çeye hereket etmegi başarmaly. Telekeçilik işini töwekgelçiliksiz göz önüne getirmek asla mümkin däldir. Her bir täze işe baş goşulmagy telekeçiden töwekgelçiligi talap edýär. Bularyň üsti hojalyk işinde özbaşdaklyk we garaşsyzlyk ýaly alamatlar bilen doldurylýar.

Telekeçilik işi bilen dürli subýektler meşgul bolýar. Işçi hem, kärendeçi hem, dolandyryjy hem, kärhana eýesi hem telekeçi bolup biler. Şol sanda telekeçilik işini aýratynlykda ýa-da toparlaýyn görnüşde hem gurnamak bolar. Birinji ýagdaýda aýratyn bir adamyň hususy işi, ikinji ýagdaýda bolsa olaryň toparynyň alyp barýan işi göz önünde tutulýar.

Telekeçiligiň ösmegi adamlaryň işe, eýeçilige bolan garaýşyny düýpli üýtgedýär. Olarda öz eýeçiliginde bar bolan serişdeleri diňe bir aýawly saklamak däl-de, olary yzygiderli artdyrmak meýilleri has güýçlenýär. Şu ýerde bir ýagdaýa üns bermek gerek. Telekeçilik işi bilen serişdeleriň eýesiniň özi ýa-da başga bir ygtyýar berlen adam meşgul bolýar. Ownuk telekeçilik şertlerinde serişdeleriň eýesi bolmak we telekeçi wezipesi bir adamda jemlenýär. Iri önümçilik barasynda muny aýtmak bolmaz. Köplenç halatda şeýle önümçilikde kärhananyň eýesi we telekeçi biri-birinden tapawutlanýar. Bu ýerde telekeçiniň wezipesini kärhananyň

ýolbaşçysy ýerine ýetirmegi mümkin. Ýöne onuň kärhananyň eýesi bolmazlygy hem mümkin. Muňa kärhanalaryň döwlet, paýdarlar görnüşleri mysal bolup biler.

Telekeçilik işiniň ýaýbaňlanmagy üçin birnäçe wezipeleriň çözülmegi möhümdir. Telekeçiligi höweslendirmegiň esasy şertleri hökmünde hojalyk subýektleriniň eýeçiligini goramaklyga kepil geçmek, millileşdirmek mümkinçiligini aradan aýyrmak, doly ykdysady erkinlik bermek, döwlet dolandyryş guramalarynyň telekeçileriň hojalyk işine gatyşmagyna ýol bermezlik, bazar gatnaşyklarynyň subýektleriniň hemmesine deň hukuk bermek, döwlet kömegini bermek hasap edilýär.

Bazar gatnaşyklaryna geçmekde ownuk telekeçilige aýratyn orun degişlidir. Kiçi kärhanalaryň ösmegi ykdysadyýetde kadaly bäsleşik - bazar gatnaşyklarynyň emele gelmegine we düzüm taýdan özgermeleri amala aşyrmaga şert döredýär. Şonuň üçin hem kiçi kärhanalary döretmeklige uly ähmiýet berilýär. Özi hem bu kärhanalar eýeçiligiň islendik görnüşiniň esasynda döräp biler.

Ownuk biznesiň emele gelmeginiň ýollary köpdürlidir. Olara dükanlary, jemgyýetçilik iýmiti, durmuş taýdan hyzmat ediş kärhanalary satmak arkaly hususy eýeçilige geçirmek, täze kiçi kärhanalary döretmek we ş.m. degişlidir.

Häzirki döwürde Türkmenistanda telekeçiligi ösdürmek meselesine uly ähmiýet berilär. ŞU maksat bilen döwlet emlägi we telekeçiligi goldamak boýunça aýratyn gurama, şeýle hem telekeçiligi ösdürmek we goldamak barada Türkmenistanyň halkara paýdarlar banky döredildi.

Telekeçiligi ösdürmegiň ygtybarly ýollarynyň biri erkin ykdysady zonalary döretmekdir. Şeýle zonalar dünýäniň köp ýurtlarynda hereket edýär we özüniň netijelerini berýär. Şundan ugur alyp, Türkmenistanda ilki başda 1992-nji ýylda 7 sany erkin ykdysady zona döredildi. Olara Aşgabat-Büzmeýin, Mary-Baýramaly, Hazar-Ekerem, Türkmenabat-Seýdi, Bäherden-Serdar, Aşgabat-Änew, Daşoguz-Aeroport ýaly zonalar degişlidir. Bulardan başgada Sarahs, Saparmyrat

Türkmenbaşy adyndaky Aşgabat şäheriniň halkara aeroporty, Güneşli Türkmenistan ýaly zonalary hereket edýär.

Türkmenmillihasabatynyň maglumatlary boýunça Türkmenistanyň erkin telekeçiligiň ykdysady zonalaryna degişli ýeriň meýdany 205,8 müň gektara barabardyr. Ol zonalarda 3842 kärhana hereket edýär. Bu zonalarda telekeçilige we daşary ýurt maýasyny çekmeklige giň ýol açylýar. Erkin ykdysady zonalarda dürli görnüşdäki kärhanalary açmaga rugsat berilýär. Olar Türkmenistanyň kanunlary tarapyndan gadagan edilmedik islendik hojalyk işleri bilen meşgul bolmaga haklydyrlar. Bu zonalarda tutuşlygyna daşary ýurt maýadarlaryna degişli kärhanalary gurmaga-da mümkinçilik döredilýär. Işini tiz ýola düşüp gitmegi üçin kärhanalary açmakda, olaryň hojalyk işlerini amala aşyrmakda döwlet tarapyndan köp ýeňillikler berilýär. Kärhanalar, telekeçiler suwy, elektrik energiýasyny, gazy ýeňillikli bahadan satyn alýar, üç ýylyň dowamynda girdeji salgydyndan boşadylýar.

Umuman aýdylanda, telekeçiligi ösdürmek üçin ähli mümkin bolan şertler döredilýär. Bu bolsa bazar ykdysadyýetine geçmegiň möhüm şertleriniň biridir.

6-njy tema. Kapitallyň we tebigy resurslaryň bazary

2 sagat

Meýilnama:

1. Jemgyýetçilik önümçiliginiň esasy faktorlary.
2. Ýer resurslary we ýer gatnaşyklary. Registr. Onuň görnüşleri.

Önümçilige goýulýan islendik kapital, öz hereketini pul formasynda başlaýar. Pul kapitally (Π) kapitalist tarapyndan önümçilik serişdelerini (oc) we işçi güýji harydyny (H.r.) edinmeklige harçlanylýar. Olar önümçilik prosesinde birleşip tä haryt (X) çykarylýança özara hereket edýärler. Harydy realizläp, kapitalist onuň gymmatyny pul formasynda (Π) alýar. Şumlukda ilkibaşda awansirlenen kapitallyň summasy öz eýesine, ýöne eýýam goşmaça gymmatyň ululygynda ösüp gaýdyp gelýär.

Kapitallyň awansirlenmegini, önümçilikde ulanylmagyny, öndürilen harydyň realizlenmegini we kapitallyň ilkibaşky forma gaýdyp gelmegini öz içine alýar.

Bazara döwletiň täsir etmegi salgyt sistemasynyň üsti bilen peýdanyň, girdejiniň bir bölegini almaklygyň üsti bilen, döwlet büudžetine hökmany salgytlaryň tölenilmegi ýoly bilen amala aşyrylýar. Umumy döwlet hajatlary üçin zerur serişdeleri almak we olary maksadalaýyk paýlamak bilen döwlet özüniň maliýa syýasatyny amala aşyrýar we şol bir wagtyň özünde hem bazar gatnaşyklaryna täsir edýär.

Sosial gorag. Galyberse-de, bazary ykdysady taýdan goramak ozaly bilen döwletiň işidir. Ylmy tehniki progresiň, halkara gatnaşyklarynyň, amatsyz, tebigy hadysalaryň bazaryň kadaly ösmegine edýän ýaramaz täsiri bellidir. Beýle ýagdaýlara döwletiň taýýar bolmagy, ätiýaç fondlaryny döretmekligi zerurlykdyr. Bu aýdylanlar ähli ilata degişlidir.

Garyplar, mätäçler, keselliler we ş.m. jemgyýetde hemişe bolýar. Olara döwlet tarapyndan goldaw berilmelidir. Olar eklenilip saklanylýan wagtynda, olaryň öňki hyzmatlary göz önünde tutulmalymy ýa-da tutulmaly dälmi bu ýörite çözülmeli meseledir. Eger göz önünde tutulmaly bolsa, onda onuň ömrüniň bütin dowamynda çeken zähmeti hasaba alynmalydyr. Meselem, pensiýa çykmaly ýaşyň kesgitlenilmeli, belki zerurlykdyr, ýöne adam näçe ýaşynda pensiýa çykan hem, özüne düşýän haky eger islese dolulygyna we günibirin alyp bilmelidir. Eger pensiýa ýaşyna ýetmezden ir dünýäden öitse, onda şol haky onuň miras-düşerleri

almalydyr. Adamlaryň ömürleriniň bir deň dældigini nazarda tutsaň, bu elbetde sosial taýdan adalatlylykdyr. Ýa-da başga bir mysal. Köp çagalalylara kömek berilýän mahaly, diňe çagalaryň sanyny hasaba alman, olaryň fiziki hem akyl taýdan ösüşini hem hasaba almak gerek. Çagalaryň sagdyn ösmegine ata-eneleri gyzyklandyrmak üçin, belki şol berilýän kömekleriň bir bölegi kredit formasynada bolnalydyr.

Bazaryň görnüşleri. Ol harytlaryň we hyzmatlaryň işçi güýjüniň we onuň intellektual ukyplarynyň, gymmat bahaly kagyzlaryň, we walýutalaryň bazary görnüşlerinde ýüze çykýar.

Pul kapitalynyň aýlanyp çykmasyny şunuň ýaly suratlandyryp bolýar:

$$\Pi - X^{\text{H. r.}} \dots \ddot{O} \dots X^1 - \Pi^1$$

Ö c

Ol 3 stadiýa bölünýär. 1-nji stadiýada $\Pi - X^{\text{H. r.}}$ Kapital pul formasynadan
Ö c

önümçilik serişdeleri we işçi güýji formasyna geçýär. Ikinji stadiýada (...Ö...) gös – göni önümçilik prosesi amala aşyrylýar we haryt öndürilýar. Üçünji stadiýada ($X^1 - \Pi^1$) kapitalistleriň harytlary satmagy bolup geçýär. Onuň netijesinde gymmat we goşmaça gymmat realizlenýär. Şu stadiýa tamamlanan badyna kapital ýene-de pul formasyna eýe bolýar. Birinji we üçünji stadiýalar dolanyşyk sferasyna, ikinji stadiýa bolsa, önümçilik sferasyna degişlidir. Her bir stadiýada kapital kesgitli funksional formany alýar. Birinji stadiýada ol pul, ikinjide – öndürijilikli we üçünjide – haryt hökmünde çykyş edýär. Hereketiň dyngysyz bolmagy üçin kapitalyň kesgitli bölekleri şol bir wagtda şol üç formada bolmalydyr we 3 stadiýany geçmelidir. Şol bir wagtda 3 funksional formada dowam edýän we özüniň aýlanyp çykmasynyň 3 stadiýasyny yzygiderli geçýän kapital senagat kapital adyny aldy. Dyngysyz täzedan gaýtalanýan proses hökmünde gözden geçirilýän senagat kapitalynyň aýlanyň çykması, onuň aýlanmasyny emele getirýär. Aýlanma wagty, onuň dowamynda kapitalyň önümçilik we dolanyşyk stadiýalaryny geçýän hem-de ilki başky forma gaýdyp gelýän döwri hökmünde kesgitlenýär. Kapitalyň aýlanma tizligi onuň ýylyň dowamynda amala aşyrylan aýlanmalarynyň sany bilen ölçenilýär. Kapitalyň aýlanmalarynyň sany şu formulada kesgitlenýär. ($H=0/0$)

h – aýlanmanyň ýyllyk sany,

O – kabul edilen wagty birligi (ýyl 12 aý)

0 – şol kapitalyp aýlanma wagty.

Mysal üçin eger kapital 4 aýyň dowamynda aýlanýan bolsa, onda ol ýylda 3 aýlanmany başdan geçirýär. ($h=12/4$) Eger kapitalyp aýlanma wagty 16 aýa deň bolsa, onda ol jemi $\frac{3}{4}$ aýlanmany edýär. ($h=12/16$)

Häzirki wagtda uly bolmadyk amerikan kompaniýalarynda kapital ýylda ortaça 2-3, has iri konsernlerde bolsa birden hem az aýlanmany amala aşyryandygyny hasaplamalar görkezýär.

Karz alnan kapitaly peýdalanýan kärhana eýesi indi ählim peýdany tutuşlygyna eýeläp bilmez, çünki ol onuň bir bölegini ssuda prorenti görnüşinde bermelidir. Netijede peýda iki bölege - kärhana eýesiniň girdejisine we prorente bölünýär.

Şol bir kapitalyň nähilidir bir ikä bölünmegi bolup geçýär: ssuda kapitalynyň elinde ol kapital – eýeçilik hökmünde, funksionirlenýän kapitalistiň (senagatçynyň ýa-da söwdagäriň) elinde kapital – funksiýa hökmünde çykyş edýär. Ssuda kapitalynyň ýöriteleşdirilen kapitalistik kärhanalarda - banklarda jemlenendigine görä, olaryň hem edil beýleki kapitalistik firmalaryňky ýaly peýda almakdan başga hiç hili özge maksady bolup bilmez.

Bankyň peýdasy olaryň berýän kreditleri üçin alýan we pul goýumlary boýunça töleýän prorentleriniň derejesindäki tapawudyň hasabyna emele gelýär. Bankyň hususy kapitalyna degşirilýän peýda bank peýdasynyň normasyny emele getirýär. Ol hem “deň kapitala deň peýda” prinsipine laýyklykda orta peýda normasynyň emele gelmegine gatnaşýar.

Islendik jemgyýetde we islendik ýurtda önümçilik, zähmet işi ol ýa-da beýleki derejede ýer bilen baglanyşyklydyr. Ýer ýa-da önümçiligiň gös-göni faktory hökmünde çykyş edýär (oba hojalygynda we gazyp alyjy senagatda) ýa-da önümçilik, administratiw, ýaşaýyş we beýleki jaýlaryň, transport we beýleki kommunikasiýalaryň ýerleşdirilmegi üçin territoriýa hökmünde ulanylýar. Ýöne beýleki, önümçilik serişdeleriniň köpüsinden tapawutlylykda ýer önümçiligi giň erkin üznüksiz öndürilýän faktory däldir.

Häzirki zaman şertlerinde önümçiligiň üznüksiz öndürip bolmaýan faktorynyň möhümligi barha artýar. Indi şeýle faktor bolup ähli tebigy sreda çykyş edýär. Ol tutuşlygyna bütindünýä hojalygynyň üznüksiz öndürmekligiň şertine öwrülýär. Ýöne tebigy sreda özüniň birnäçe ýüze çykmalarynda aýratyn üznüksiz önümçilige bolşy ýaly, ähli jemgyýetçilik kapitalynyň üznüksiz öndürilmegine hem täsir edýän real ykdysady gatnaşyklara diňe indi giňden goşulyşyp başlaýar.

Indi biz önümçiligiň üznüksiz öndürüp bolmaýan esasy faktorlarynyň birine – ýere garap geçäris.

Bu ykdysady gatnaşyklaryň esasy aýratynlygy – kapitalistik ýer rentasynyň dowam etmegidir. Ýeri peýdakeşlere kärendesine berip, ýer eýeleri onuň üçün belli bir töleg-rentany alýarlar.

Oba hojalyk önümçiliginde kapitalyp funksionirlenişiniň şertleri başgaçadyr. Bu ýerde in möhüm önümçilik serişdesi boılan ýeriň mukdary we hili tebigat tarapyndan çäklendirilendir. Tebigy meslik we kesgitli geografik ýerleşiş ýaly ýeriň şeýle häsiýetleri kapitalyň hökümüne tabyn dälir.

Ýeriň köp parametrleri, şeýle-de onuň ýerleşen ýeriniň klimatik we tebigy şertleri asyrlaryň dowamynda oňnositel üýtgeşsizligine galýar. Şol bir wagtda hem ilatyň artmagy bilen oba hojalyk önümlerine isleg-talaplar ösýär.

Şonuň üçin-de oba hojalyk önümçiligini diňe oňat uýastoklarda alyp barmaklyk mümkin dälir. Eger-de öndürilen önüm bilen satyn alyjylyk ukyp üpjün edilen bolsa, bu oba hojalyk harytlaryny öndürmekligiň bahalarynyň emele gelmegini ýeriň hasyllylygy ýa-da ýerleşiş boýunça ýaramaz şertleriň jemgyýetçilik kadaly, regulirleýji bolýandygyny aňladýar.

Netijede orta we oňat ýerlerde hojalygy alyp barýan kapitalistler ýeriň ýaramaz uýastoklarynda öndürmekligiň bahasy (öndürmekligiň jemgyýetçilik bahasy) bilen orta we oňat uýastoklardan öndürmekligiň indiuidual bahasynyň arasyndaky tapawudy aňladýan goşmaça peýdany alýarlar. Orta we oňat uýastoklaryndaky hakyna tutma oba hojalyk işçileriniň zähmet öndüriligi ýokarydyr: bu hem harajatlarynyň has pes derejesinde we şuna laýyklykda ýokary peýdada aňladylýar. Orta we oňat ýerlerdäki goşmaça peýda gysga wagtlaýyn däl-de, eýsem, azda-kände hemişelik häsiýetlidir. Ol differensial ýer rentasynyň esasy hökmünde çykyş edýär. Şunuň bilen birlikde kapitalistler hojalyk obýekti hökmündäki ýere özboluşly monopoliýa eýe bolýarlar.

Ýer uýastoklarynyň hasyllylygy ýa-da ýerleşiş boýunça differensirlenmeginiň netijesinde emele gelýän we ýer eýelerine berilenden soňra, orta we oňat uýastoklaryndaky kapitalistleriň alýan goşmaça peýdasy differensial rentany emele getirýär. Görşümüz ýaly, differential renta ýeriň tebigy mesligi bilen baglanyşykly.

7-nji tema. Záhmet bazary we iş haky

2 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Záhmet bazary we onuň sosial-ykdysady mazmuny;
2. İş haky we onuň sosial-ykdysady mazmuny;
3. Ilatyň sosial taýdan goraglylygy.

Bazar ykdysady şertlerinde ýaşaýyş serişdeleriniň esasy bölegi zähmete hak tölemegiň üsti bilen paýlanýar. Paýlamagyň we sarp etmegiň ölçegi bolup zähmet çykyş edýär.

Işgärleriň zähmeti we onuň netijesi bilen ola ryň alýan hakynyň arasynda obýektiw özara baglanyşyk bar. Bu baglanyşyk bolsa, zähmete görä paýlamak ykdysady kanunyň mazmunyny emele getirýär. Şu kanunyň talaplarynyň berjaň edilmegi durmuş adalatlylygy üpjün etmekde aýgytly rol oýnaýar. Eger-de olar berjaň edilmese paýlamak gatnaşyklary bozulýar, işgärleriň öz zähmetiniň netijesinde bolan höwesini gaçýar. Paýlamagyň şeýle ýörelgesi hojalygy alyp barmagyň hemme görnüşlerinde hereket edýär.

Zähmete görä paýlamagyň anyk görnüşi bolup iş haky çykyş edýär. İş haky çekilen zähmetiň netijesinde, ýerine ýetirilen iş üçin tölenýän hakdyr.

Zähmet haryt däldir we şoňa görä-de onuň gymmaty ýokdur. Öz gymmaty bolmasa-da, zähmet gymmaty döredýär. Hakykatdan-da, zähmetiň satylyp bilinmegi üçin onuň satuwdan öň bar bolmagy gerek. Ýok zady satyp bolmaz. Meselem, telewizor bazara çykarylanda, şol telewizor real bar we satylyp bilinjek zatdyr. Işçiniň telekeçi satýan zady-da hut şol güýçdir. Işçi güýjüniň sarp edilmek prosesine zähmet diýilýär.

Şeýlelik bilen, iş haky işçi güýji harydyň gymmatynyň pul bilen aňladylan görnüşidir. Ol işçi güýji harydynyň gymmatynyň ekwiwalenti hökmünde çykyş edýär. İş haky önümçiligiň faktorlarynyň eýeleriniň, ýagny iş beriji telekeçi bilen işçiniň arasyndaky ykdysady gatnaşyklary aňladýar.

Iş hakynyň iki sany esasy görnüşi: wagt hasaby bilen tölemek we potratçylyk görnüşleri bar.

Wagt hasaby bilen tölenýän iş haky işlenen wagtyň möçberine we işgäriň kwalifikasiýasyna baglylykda kesgitlenilýär. Potratçylyk bilen hak tölenen mahalynda bolsa, işgäriň gazanjy öndürilen önümiň mukdary bilen kesgitlenilýär.

Iş hakynyň bu iki görnüşiniň dürli ulgamlary bardyr. Wagt hasaby bilen iş haky tölemek ýönekeý wagt hasaby bilen we baýrak bermek ulgamlary görnüşinde ulanylýar. Iş hakyny wagt hasaby bilen tölemegiň baýrak bermek ulgamynda işgärleriň gazanjynyň möçberi diňe bir işlenen wagtyň mukdaryna we işgäriň kwalifikasiýasyna bagly bolman, zähmetiň hil netijelerine hem baglydyr.

Potratçylyk iş haky tölemek ýönekeý potratçylyk, potratçylyk-progressiw, potratçylyk-baýrak bermek ulgamlary we başga şular ýalylar görnüşinde çykyş edýär.

Ýönekeý potratçylyk bilen hak tölenende, işlenip çykarylan önümiň hemmesine birmeňzeş potratçylykly nyrh bilen hak tölenýär. Potratçylyk-progressiw hak tölemek ulgamynda bolsa, normadan daşary işlenip çykarylan önüm üçin ýokarlandyrylan nyrh bilen hak tölenýär, onsoňam nyrhlar progressiw ösdürilýär. Potratçylyk-baýrak bermek ulgamy boýunça hak tölenende, işlenip çykarylan önümleriň ähli mukdary üçin hak tölemeklik adatdaky potratçylykly nyrhlar boýunça geçirilýär, hil görkezijileriniň gowulandyrylandygy (çig malyň, ýangyjyň tygşytlanandygy, önümleriň hiliniň gowulandyrylanlygy we şuna meňzeşler) üçin bolsa baýrak tölenýär.

Potratçylyk iş haky tölemek ýekebara we toparlaýyn bolýar. Ýekebara potrat gazanjyň möçberi aýry-aýry işgäriň işläp çykaryşyna gös-göni baglydyr. Her bir işgäriň bitiren işini hasaba almak mümkin bolmadyk ýagdaýynda toparlaýyn potratçylyk ulanylýar. Şonda işçiniň gazanjy diňe bir onuň ýekebara işiniň netijelerine bagly bolman, tutuş brigadanyň-da işiniň netijelerine bagly bolýar. Zähmetiň netijelerine işgärleriň maddy taýdan gyzyklanmagyny üpjün etmek üçin brigadalaýyn potratçylyk ýekebara potrat hak tölemek bilen utgaşdyrylýar. Meselem, brigada her bir gatnaşyjynyň gazanjynyň möçberi hasaplanan wagtynda, diňe bir işlene wagt däl, eýsem onuň kwalifikasiýasy (tarif razrýady) hem nazara alynýar.

Zähmete hak tölemek üçin iş hakynyň haýsy görnüşini we ulgamyny peýdalanmagyň maksada laýykdygy önümçiligiň guramaçylyk-tehniki şertlerine, onuň aýratynlygyna we häsiýetine baglydyr.

Wagt hasaby bilen hak tölemeklik berk reglamentirlenen tehnologik režimde işleýän kärhanalarda agdyklyk edýär. Köpçülikleýin üznüksiz akym önümçiligiň

şertlerinde işgärleriň ýerine ýetirýän işi konweýeriň hereketiniň tizligi bilen kesgitlenýär. Bu şertlerde potratçylyk iş haky ykdysady taýdan maksada laýyk bolmaýar. Munuň özi awtomatlaşdyrylan önümçiligiň şertlerini hem-de priborlaryň, apparaturalaryň işleýşi bilen baglanyşykly önümçiligiň görnüşlerine has hem beter degişlidir. Bu ýerde wagta görä hak tölemegiň işgärlere hak tölenişiniň esasy görnüşine öwrülýändigini tebigydyr. Soňky iki-üç on ýylyň içinde köp ýurtlarda wagt hasaby bilen iş haky tölemeklik iş hakynyň esasy görnüşine öwrüldi. ABŞ-nyň we Fransiýanyň işläp bejerýän senagatynyň işçileriniň 70%-ne, Beýik Britaniýanyň we Germaniýanyň senagat işçileriniň bolsa 60%-ne wagt hasaby bilen iş haky tölenýär.

Potratçylyk bilen hak tölemeklik el zähmetiniň agdyklyk edýän kärhanalarynda, şeýle hem çykarylýan önümiň mukdaryny köpeltmegi höweslendirmek zerur bolanda ulanylýar. Häzirki zaman şertlerinde potratçylyk iş haky tölenende, önümiň hili, enjamlaryň ulanylyşynyň koeffisiýenti, çig malyň we materiallaryň tygşytlanyşy ýaly faktorlaryň hem hasaba alynmagy gerekdir.

Iş hakyny guramagyň esasy elementleri tarif ulgamyndan we zähmeti normalaşdyrmakdan ybaratdyr.

Tarif ulgamynyp kömegi bilen iş hakynyň möçberi kesgitlenýär, işiň häsiýetine, hiline we şertlerine, önümçilik pudaklaryna we şulara meňzeşlere baglylykda zähmete hak tölemeklik kesgitlenýär.

Iş hakynyň derejesi iki hili aňladylýar. Onuň birinjisi, nominal iş haky, ikinjisi bolsa, real iş hakydyr.

Pul bilen tölenýän iş hakyna nominal iş haky diýilýär. İşgäriň iş haky diýip alýan puluna satyn alyp biljek harytlarynyň we hyzmatlarynyň mukdaryna bolsa real iş haky diýilýär. Real iş hakynyň derejesi pul bilen tölenýän iş hakynyň möçberine, ondan edilýän tutumlaryň, salgytlaryň möçberine, halkyň sarp edýän harytlarynyň we peýdalanýan hyzmatlarynyň bahasynyň derejesine baglydyr. Şol bir deň şertlerde real iş haky nominal iş hakynyň ululygyna göni proporsionaldyr hem-de sarp ediş zatlarynyň we hyzmatlarynyň bahalarynyň derejesine ters proporsionaldyt. Real iş hakyny kesgitlemek üçin nominal iş hakynyň indeksi bilen bahalaryň indeksini deňeşdirmeli.

Bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe real iş hakynyň ululygyna bahalaryň üýtgemegi uly täsir edýär. Nominal iş haky bilen deňeşdireniňde, bahalaryň çalt ösmegi mümkin. Bu bolsa ilatyň ýaşayyş derejesiniň peselmegine getirip biler.

Şeýle ýagdaýda Türkmenistanyň raýatlaryny durmuş taýdan goramak maksady bilen bir topar çäreler geçirilýär.

Bazar gatnaşyklaryna geçmegiň türkmen nusgasynyň esasy aýratynlyklarynyň biride onuň durmuş meselelerini çözmäge gönükdirilendigidir. Döwletimiz öz raýatlaryny berk durmuş kepillendirmeleri bilen üpjün edýär. Bazar şertlerinde halkymyzyň maddy hal-ýagdaýyny gowulandyrmak, ony durmuş taýdan goramak, iş bilen üpjünçiligini gowulandyrmak ýaly meseleler ilkinji hatara çykaryldy.

Şu günki gün ýurdumyzyň durmuş-ykdysady ýagdaýlary onlarça ýyllaryň dowamynda toplanan köp sanly meseleler sebäpli çylşyrymlaşýar, ýöne oňa garamazdan iltý durmuş taýdan goramagyň ulgamynda uly işler amala aşyrylýar.

Bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe ilaty durmuş taýdan goramagyň ulgamyny häsiýetlendirýän ugurlar, şulardyr:

1. Ilatyň girdejiler syýasatynyň umumy meseleleri;
2. Zähmet gatnaşyklaryndaky we zähmet sferasyndaky syýasat:
 - Zähmete hak tölemek syýasaty;
 - Zähmeti goramak we durmuş ätiýaçlandyrmalary;
 - Raýatlaryň zähmete bolan hukugynyň goralmagy;
 - Ykdysadyýeti düzüm taýdan özgertmegiň esasynda iş bilen üpjünçilik syýasaty;
3. Işe ukypsyz ilatyň durmuş goraglylygy we goldawy:
 - Pensiýa üpjünçiligi;
 - Durmuşa pul kömekleri
 - Ilata durmuş hyzmatlary
4. Durmuş sferanyň pudaklarynyň ösmeginiň esasy ugurlary:
 - Ilatyň saglygyny goramak
 - Sport we bedenterbiýe
 - Bilim
 - Ylym
 - Medeniýet
 - Ýaşayyş-jaý sferasy
5. Ilatyň aýra toparlarynyň durmuş goraglylygy (mysal üçin, ekologik taýdan howply ýerlerde ýaşayan ilatyň goraglylygy we ş.m)
6. Migrasiýa syýasaty

Ilaty durmuş taýdan goramagyň ulgamynda geçirilýän özgertmeler esasan iki maksady göz önünde tutýar:

- Ýaşayşyň derejesini, esasan bazar ykdysadyýetine tarap gitmek arkaly ýokarlandyrmak maksadyny;
- Adam hukuklarynyň goralmagyny üpjün etmek maksadyny.

Munuň üçin şu aşakdakylar zerurdyr:

- Zähmet bazaryny ösdürmek arkaly, ilatyň ösüş ýagdaýyny göz önünde tutup, olaryň iş bilen üpjünçiligini gowulandyrmak üçin täze iş orunlarynyň döredilmegi;
- Ilatyň aň düşünjesini we ylmy üpjünçiligini (bilim, ylym, medeniýet, saglygy goraýyş we ş.m.) ýokarlandyran ugurlary döwlet tarapyndan goldanylmagy;
- Kanunçylyk we kadalaşdyryjy binýadyň döredilmegi we onuň üýtgeýän şertlere laýyklykda kämilleşdirilmegi.

Ilaty durmuş taýdan goramak boýunça ýurdumyzda ýöredilýän syýasat bir tarapdan, Türkmenistanyň işe ukyply her bir raýaty üçin oňa öz zähmeti hem-de işewürligi bilen özüniň abadançylygyny (zähmet girdejilerini) üpjün etmäge mümkinçilik berýän şertleri döretmäge gönükdirilendir. Beýleki tarapdan bolsa, ilatyň gurby pes gatlaklarynyň döwlet tarapyndan durmuş babatda goldanylmagyny üpjün etmäge gönükdirilendir.

Bu işiň aýratynlygy jemgyýetiň aýry-aýry gatlaklaryny ýa-da gerek bolsa tutuş ilaty goramak üçin esasan, bazar gatnaşyklary hereket etmeýän ýa-da gowşak hereket edýän geçiş döwri üçin käbir durmuş pudaklaryny býujetiň hasabyna maliýeleşdirmekden ybaratdyr.

Bu günki gün Türkmenistanda 5 milliondan gowrak adam ýaşayar, onuň esasy bölegi ýaşlardyr. Ilatyň ortaça ýaşy 24-e deňdir. Ilatyň ýaş boýunça düzüminde zähmete ukyply ýaşdan hem ýaş bolanlar 41,2%, zähmete ukyply ýaşdakylar 52,7%, zähmete ukyply ýaşdan uly bolanlar 6,1%-ni düzýär.

Ýurduň zähmet resurslary ýokary depginde ösýär. Garaşsyzlyk ýyllary içinde ilatyň zähmete ukyply ýaşdakylarynyň sany 30 %-den gowrak ösdi. Şeýlelikde zähmet resurslary 2,5 mln adama ýetdi.

8-nji tema. Bazar ykdysadyýetiniň pul-karz sistemasy

2 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Puluň gelip çykyşy we onuň funksiýalary.
2. Karz, onuň mazmuny we görnüşleri.

Adatça, maliýe diýip pul serişdelerine düşünilýär. Emma pul öz-özünden maliýe bolup bilmeýär. Maliýe – obýektiv ykdysady kategoriýadyr, önümçilik gatnaşyklarynyň düzüm bölegidir.

Pul serişdeleriniň fondyny döretmek, paýlamak we peýdalanmak boýunça emele gelýän ykdysady gatnaşyklaryň jemine maliýe diýilýär.

Diýmek, hemme pul gatnaşyklary maliýe gatnaşyklary däldir. Pul gatnaşyklary puluň öz wezipelerini ýerine ýetirmegi bilen baglanyşykly ykdysady gatnaşyklaryň hemmesini öz içine alýar. Maliýe gatnaşyklary bolsa pul gatnaşyklarynyň bir bölegidir, olar pul fondyny döretmek, paýlamak we peýdalanmak bilen baglanyşyklydyr. Mysal üçin, şahsy sarp etmäge we alyş-çalşa hyzmat edýän pul serişdeleri, ýägny bölek-satuw söwdasynda, ulag, durmuş, kommunal we beýleki hyzmatlar üçin tölemekde peýdalanylýan pul serişdeleri maliýe gatnaşyklaryna girmeyär. Şeýle hem bu gatnaşyklara aýry-áýry adamlaryň arasynda satmak we satyn almak boýunça peýdalanylýan, peşgeş berlen we miras galan pul serişdeleri hem girmeyär.

Maliýe gatnaşyklaryna şu aşakdakylar girýär:

- 1) Döwlet bilen kärhanalaryň arasyndaky maliýe gatnaşyklary. Bu gatnaşyklary. Bu gatnaşyklar kärhanalaryň döwlet býujetine tölegleriniň ulgamyny öz içine alýar. Kärhanalar hem öz gezeginde belli bir şertlerde ykdysady görnüşine döwletiň maliýe goldawyny alyp bilerler;
- 2) Satmak we satyn almak boýunça kärhanalaryň arasynda döreýän maliýe gatnaşyklary;
- 3) Karz pul fonduny peýdalanmak boýunça kärhanalaryň we banklaryň arasyndaky maliýe gatnaşyklary. Bu fonduň düzümine kärhanalaryň wagtlaýyn boş pul serişdeleri hem girýär.
- 4) Zähmete görä hak tölemek boýunça kärhanalaryň we olaryň işgärleriniň arasyndaky maliýe gatnaşyklary;

- 5) Pensiýalary, kömekleri bermek, salgytlary, ýaşayyş jaý üçin, ätiýaçlyk töleglerini tölemek we başgalar boýunça döwletiň we ilatyň arasyndaky maliýe gatnaşyklary.

Maliýe aşakdaky özara baglanyşykly dört wezipäni ýerine ýetirýär:

1. Üznüksiz önümçiligi pul serişdeleri bilen üpjün etmek. Bu maliýeniň esasy wezipesidir;
2. Paýlamak. Döwletiň, kärhanalaryň we ilatyň pul serişdeleriniň fonduny we girdejilerini emele getirmegiň we peýdalanmagyň üsti bilen jemi önümi we milli girdejini paýlamak we gaýtadan paýlamak maliýeniň paýlamak wezipesine girýär;
3. Höweslendirmek. Maliýe önümçiligi ösdürmegi, onuň netijeliligini ýokarlandyrmagy, ylmy-tehniki progresi çaltlandyrmagy, işçi güýjüni we önümçilik serişdelerini gowy peýdalanmagy höweslendirýär;
4. Gözegçilik etmek. Maliýeniň kömegi bilen ähli kärhanalarynyň işine barlag edilýär. Bu barlag kärhanalaryň maliýe düzgünini berjaý etmekde material jogapkärçiliginiň üsti bilen manat barlagy görnüşinde amala aşyrylýar.

Jemgyýetde pul serişdeleriniň hereketi olaryň belli bir görnüşde emele gelmegini, ýagny jemgyýetiň maliýe ulgamyny göz önünde tutýar. Jemgyýetiň maliýe ulgamy özara baglanyşykly 3 sany bölekden durýar: 1. Döwletiň maliýesi; 2. Kärhanalaryň maliýesi; 3. Ilatyň maliýesi. Bulardan başga-da, maliýe ulgamyna dürli görnüşdäki hojalyk ulgamlaryň, ýagny birleşmeleriň, trestleriň, assosiasiýalaryň, konsernleriň we ş.m. maliýesi, pudaklaryň – senagatyň, gurluşygyň, söwdanyň, önümçilik däl sferanyň we ş.m. maliýesi hem girýär. Jemgyýetçilik maliýe ulgamynyň düzümine girýär.

Döwletiň maliýesi – munuň özi döwletiň wezipelerini (halk hojalygyny dolandyrmak, goranyş kanunçylygy we hukuk düzgünlerini berjaý etmek, durmuş kepillendirmeleri üpjün etmek we ş.m.) maliýe bilen üpjün etmäge niýetlenen onuň ygtyýaryndaky pul fondlarynyň ulgamydyr. Pul serişdelerini döwletiň maliýesi öz içine alýar.

Kärhanalaryň maliýesi diýip ykdysadyýetiň ilkinji şahalarynyň çäginde önümçiligiň üznüksizligini üpjün edýän pul fondlarynyň ulgamyna aýdylýar. Ol fondlary döretmegiň we peýdalanmagyň görnüşleri we usullary hem kärhananyň maliýesine girýär.

Ýurdumyzyň ýaşajylarynyň zähmet, hojalyk we beýleki işleri netijesinde alýan girdejileriniň hasabyna emele gelýän pul fondlaryna ilatyň maliýesi diýilýär.

Bu pul fondlaryny ilat öz eýeçiligini artdyrmaga, hal-ýagdaýyny gowulandyrmaga peýdalanýar.

Pul serişdeleriniň fondunyň hereketiniň dowamynda maliýe bilen bir hatarda kredit gatnaşyklary hem döreýär. Kredit ykdysady kategoriýa bolup, wagtlaýyn boş pul serişdelerini jemlemek we peýdalanmak boýunça emele gelyän gatnaşyklary aňladýar. Ol gatnaşyklaryň subýektleri bolup döwlet, kärhanalar we raýatlar çykyş edýär.

Wagtlaýyn harajatlaryň çeşmesi hökmünde kredit üçin hojalyk dolanyşygyndan pul serişdeleriniň boşamagy zerurdyr. Emma boş pullary jemlemezen, kreditiň hereket etmegi mümkin dälidir.

Kärhanalarda wagtlaýyn boş pul serişdeleri öňi bilen olaryň esasy önümçilik fondlarynyň gymmatynyň hereketinde emele gelyär. Bize belli bolşy ýaly, bu fondlar öz gymmatyny täze önüme bölekleyin geçirýär. Olaryň gymmatynyň önüme geçirilen bölegi bolsa, amortization fontda jemlenýär. Ine, şu fondda jemlenen pul serişdeleri esasy fondlar doly täzelenýänçä kreditiň çeşmesi bolup çykyş edýär.

Kärhanalaryň aýlanma serişdeleriniň hereketinde hem wagtlaýyn boş pul serişdeleri emele gelyär. Harytlary satmakdan we hyzmatlary etmekden gazanan puluny kärhana dessine zähmet predmetlerini satyn almaga we iş hakyny tölemäge harçlanmaýar. Şonuň üçin hem aýlanma serişdeleriniň bir bölegi wagtlaýyn boş pul serişdesi görnüşinde onuň hasaplaşyk hasabynda saklanýar.

Kärhanalaryň peýdasynyň olaryň ygtyýarynda galýan bölegi hem kredit serişdeleriniň çeşmesidir. Peýdanyň bu bölegini kärhana dessine peýdalanmaýar we ol wagtlaýyn boşdyr.

Kreditniň çeşmesi bolup diňe kärhanalaryň wagtlaýyn boş pul serişdeleri çykyş etmeýär. Onuň resurslarynyň çeşmesi hökmünde döwlet býujetiniň hem uly ähmiýeti bardyr. Býujetiň serişdeleriniň oňa gelyän we harçlanýan wagtlyary biri-birine gabat gelmeýär. Şonuň üçin döwlet býujetiniň serişdeleriniň bir bölegi hemişe wagtlaýyn boşdur we kreditniň çeşmesidir.

Kreditniň resurslarynyň çeşmesi bolup durmuş ätiýaçlyk fondunyň pul serişdeleri, jemgyýetçilik guramalarynyň puly, ilatyň banklardaky goýumlary we başgalar çykyş edýär.

Halk hojalygynda döran wagtlaýyn boş pul serişdeleriniň umumy jemi ssuda fonduny emele getirýär. Şu fonduň hereketiniň görnüşi bolup kredit çykyş edýär.

Wagtlaýyn boş pul serişdelerini jemlemek kredit gatnaşyklarynyň birinji wezipesidir. Kreditiň ikinji wezipesi bolsakjemlenen pul serişdelerini kredite isleg bildirilen kärhanalara tölegli, yzyna gaýtarmak şerti bilen bermekdir.

Kredite belli bir derejede hemme kärhanalar isleg bildirýärler. Sebäbi olaryň harajatlara bolan islegleri öz serişdeleriniň hasabyna hemişe ýapylmaýar. Şonuň üçin kärhanalaryň goşmaça pul serişdelerine bolan islegleri kreditiň hasabyna kanagatlandyrylýar.

Kredit möhletine we näme maksada niýetlenýändigine baglylykda gysga, orta we uzak möhletleýin bolup biler.

Gysga möhletleýin kredit bir ýyla çenli wagt bilen berilýär we kärhanalaryň aýlanma serişdeleriniň hereketi bilen baglanyşyklydyr. Her bir kärhananyň belli bir möçberde öz aýlanma serişdeleri bolýar. Olara bolan goşmaça isleglerini bolsa gysga möhletleýin kreditiň hasabyna aýlanma serişdeleriniň üstüniň ýetirilmegi önümçiligiň üznüksizligini üpjün edýär.

Orta möhletli kreditler baş ýyla çenli berilýär we esasy fondlaryň hereketi bilen baglanyşykly bolýar. Olar bar ýbolan hojalyk obýektleriniň giňeldilen üznüksiz önümçiligine hyzmat edýär.

Uzak möhletleýin kreditler bolsa baş ýyldan köp wagta berilýär. Bu kreditler täze gurluşyga maýa goýumlaryny goýmagyň, kärhanalary abadanlaşdyrmagyň we tehniki taýdan kämilleşdirmegiň çeşmeleriniň biridir.

Kredit şu aşakdaky esasy ýörelgelerde gurulýar:

1. Belli bir maksatlylygy. Kredit belli bir maksat üçin berilýär. Kredit haýsy maksatlar üçin berlen bolsa, kärhana ony diňe şol maksatlar üçin hem peýdalanmalydyr.
2. Möhletliligi we yzyna gaýtaryp berilmegi. Kredit berk kesgitli möhlete berilýär. Şol möhlet geçensoň, ol gaýtarylyp berilmelidir.
3. Kreditiň üpjünçiligi. Karz almak üçin kärhananyň maddy gymmatlyklarynyň bolmagy we öz serişdeleri bilen ýapyp bolmaýan önümçilik harajatlarynyň bolmagy zerurdyr;
4. Tölegliligi. Kredit tölegli berilýär. Kreditden peýdalandyklary üçin kärhanalar belli bir prosent töleýärler. Prosent alynmagy kärhanalary öz serişdelerini gowy peýdalanmaga we artykmaç puly karz almazlyga mejbur edýär, çünki prosent kärhananyň peýdasynyň hasabyna

tölenýär. Jemgyýetçilik önümçiliginde kreditiň orny uludyr. Birinjiden, kredit üznüksiz önümçiligiň yzygiderligini üpjün edýär we onuň ösüşini çaltlandyrmaga hyzmat edýär. Ikinjiden, jemgyýetçilik önümçiliginiň netijeliligini ýokarlandyrmaga ýardam edýär. Sebäbi, ol önümçiligiň we dolanyşygyň wagtyny azaltmaga, pul serişdelerini tygşytlamaga mümkinçilik döredýär. Kreditiň möhletliligi, yzyna gaýtaryp berilmeliligi we tölegliligi bolsa kärhanany karz alan pul serişdelerini netijeli peýdalanmaga höweslendirýär. Üçünjiden, kredit kärhanalaryň işine, olaryň özleriniň we karz alan serişdeleriniň peýdalanyşyna bank tarapyndan barlag etmegiň ygtybarly serişdesidir.

Kreditniň çeşmeleri

1. Kärhanalaryň esasy we aýlanma fondlarynyň hereketinde emele gelen wagtlaýyn boş pul serişdeleri.

2. Döwlet býujetiniň pul serişdeleri

3. Durmuş ätiýaçlyk fondunyň, jemgyýetçilik guramalarynyň pul serişdeleri.

4. Ilatyň banklardaky goýumlary.

5. Banklaryň pul serişdeleri we ş.m.

Kreditniň ýörelgeleri

1. Belli bir maksatly

2. Möhletliligi we yzyna gaýtaryp berilmegi.

9-njy tema. Döwlet we onuň ykdysady sistemadaky roly

4 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Döwlet, onuň ykdysady roly we funksiýasy
2. Döwlet býujeti, onuň mazmuny we funksiýasy
3. Salgytlaryň mazmuny, onuň görnüşleri.

Kärhanalaryň we ilatyň maliýesi döwletiň maliýesi bilen özara baglanyşyklydyr. Döwletiň maliýesinde jemlenýän pul serişdeleri kärhanalaryň we ilatyň maliýesinden alynýar. Döwletiň maliýesinde pul serişdelerini jemlemegiň mehanizmleri bolup, salgyt ulgamy, ätiýaçlyk we pension tutumlar, gümrük we beýleki tölegler çykyş edýär. Döwlet maliýesinde jemlenen pul serişdeleri halk hojalygyna maýa goýumlaryny amala aşyrmaga, kärhanalara pul kömeklerini bermäge, şeýle hem ilat üçin dürli durmuş çäreleri geçirmäge peýdalanylýar. Başgaça aýdylanda, döwlet maliýesiniň pul serişdeleri halk hojalygyna, kärhanalara we ilata gaýtarylyp berilýär.

Kärhanalaryň we ilatyň maliýesi diňe bir döwletiň maliýesi bilen baglanyşykda bolman, eýsem olar öz aralarynda hem baglanyşyklydyr. Ol baglanyşygyň mysaly hökmünde ilatyň öz maliýe resurslarynyň esasy bölegini kärhanalarda işläp alýandygyny bellemrek bolar.

Jemgyýetiň maliýe ulgamynda döwletiň maliýesine aýgytlaýjy orun degişlidir. Ykdysadyýetiň umumy ýagdaýy gös-göni döwletiň maliýesine baglydyr. Döwletiň maliýesi ykdysadyýeti ösdürmegiň kuwwatly faktorydyr.

Döwletiň maliýesi döwlet býujetini, döwlet durmuş, emläk we şahsy ätiýaçlandyrmalaryny öz içine alýar.

Jemgyýetiň maliýe ulgamynyň esasy şahasy bolup döwlet býujeti çykyş edýär. Döwletiň öz wezipelerini ýerine ýetirmegi üçin onuň ýeterlik pul serişdeleri bolmalydyr. Şol pul serişdelerini döretmek, paýlamak we peýdalanmak döwlet býujetiniň kömegi bilen amala aşyrylýar. Döwlet býujeti merkezleşdirilen umumy döwlet pul serişdeleriniň fondudyr.

Döwlet býujeti ykdysady kategoriýadyr. Ol pul serişdeleriniň merkezleşdirilen fonduny döretmek we peýdalanmak boýunça döwletiň,

kärhanalaryň we ilatyň arasynda ýüze çykýan ykdysady gatnaşyklary aňladýar.

Döwlet býujeti döwletiň girdejiler we çykadjylar balansydyr. Türkmenistanyň 2001-nji ýyl üçin kabul edilen döwlet býujetiniň girdejileri 43,89 trillion manat, çykadjylary bolsa 44,26 trillion manat boldy.

Býujetiň girdejileri iki bölekden: birinjiden, salgytlardan we beýleki býujet töleglerinden (býujetiň girdejileriniň başdan bir bölegi), ikinjiden, döwlet gaznalarynyň we toplumlarynyň serişdelerinden (býujetiň girdejileriniň başdan dört bölegi) emele gelýär.

Biziň döwletimiziň merkezleşdirilen býujetiniň serişdeleri halk hojalygynyň pudaklarynyň işlemegini we ösdürilmegini üpjün etmäge, iri ylmy-tehniki işläp taýýarlamalary maliýeleşdirmäge, durmuş meselelerini çözmäge, zerur maliýe gorlaryny döretmäge we beýleki çykadjylara gönükdirilýär. Býujetiň çykadjylarynyň 60 %-den hem köprägi ilatyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmaga peýdalanylýar.

Türkmenistanyň 2001-nji ýyl üçin Döwlet býujetinde ilaty gaz, suw, elektrik energiýasy, duz bilen mugt üpjün etmek, şeýle hem ýeňillikli bahalarda un bilen üpjün etmek boýunça çykadjylaryň öwezini dolmak üçin 550,9 milliard manat möçberde serişdäni goýbermegi göz önünde tutulýar.

Zähmet haky, pensiýalar, hemaýat pullary we stipendiýalar Türkmenistanyň Döwlet býujetiniň çykadjylarynyň goralan maddalarydyr.

Salgytlar – munuň özi döwlet tarapyndan kärhanalardan, edaralardan we şondan ýygnaýan hökmany tölegler, salgytlar maliýe gatnaşygyň bir görnüşidir. Olar milli girdejiniň bir tölegini döwlet býujetine geçirmek barada döreýän gatnaşyklary aňladýar.

- Her bir döwletde öz salgyt ulgamy hereket edýär. Salgyt ulgamy – bu kanun çykaryjy gurama tarapyndan bellenilen we ýerine ýetiriji guramalar tarapyndan ýygnaýan salgytlaryň jemidir. Bu ulgama salgytlary guramagyň usullary we ýörelgeleri hem girýär.

- Salgytlaryň ulgamy salgytlaryň dürli görnüşlerini öz içine alýar. Olaryň görnüşlerini dürli alamatlar esasynda kesgitlemek mümkin.

Salgyr salmaklygyň ýörelgeleri boýunça salgytlar göni we gytaklaýyn görnüşlere bölünýär. Göni salgytlar girdejiilere we emläge salynýar. Şunda döwlet bilen salgyt töleýjiniň arasynda göni gatnaşyk ýüze çykýar. Gözni salgytlaryň

objekti bolup girdeji (iş haky, peýda, prosent we başgalar) ýa-da salgyt töleýäniň emläginiň gymmaty çykyş edýär. Girdeji salgydynyň möçberi girdejiden prosent bilen kesgitlenýär.

Gytaklaýyn salgytlar harytlara we hyzmatlara salynýar we olaryň bahalaryna ýa-da tariflerine girýär. Gytaklaýyn salgytlaryň töleýjileri bolup alyjylar-sarp edijiler çykyş edýär. Şunda döwlet bilen salgyt töleýjiniň arasynda gatnaşyk gytaklaýyn, ýagny salgydyň objektiňiň üsti bilen ýüze çykýar. Şonuň üçin bu salgyda gytaklaýyn salgyt diýilýär.

Gytaklaýyn salgytlar 3 görnüşde çykyş edýär:

1. Aksizler;
2. Artdyrylan gymmata salynýan salgyt;
3. Gümrük tölegleri.

Aksiz – munuş özi ýokary islegli harytlara salynýan harytlaryň möçberi çykyş edýär. Aksizler ýygnaýan harytlaryň sanawy we aksizleriň möçberi Türkmenistanyň hökümeti tarapyndan bellenýär. Aksizleriň möçberi harytlaryň lomaý-goýberiş bahalaryndan prosent bilen kesgitlenýär.

Artdyrylan gymmata salynýan salgyt artdyrylan gymmatyň bir bölegini býujete almagyň görnüşi bolup durýar. Şeýle gymmat bolsa harytlary öndürmegiň, işleri, hyzmatlary ýerine ýetirmegiň bütin gidişinde döredilýär. Artdyrylan gymmata salynýan salgydyň objekti bolup, Türkmenistanyň çäginde harytlary ýerlemekde, şol sanda eksport-import işlerini geçirmekde amala aşyrylýan dolanyşyklar çykyş edýär.

Artdyrylan gymmata salynýan salgydyň derejesi 20% möçberinde bellenilýär. Harytlar (işler, hyzmatlar) artdyrylan gymmata bellenen stawka boýunça salnan salgydy hem öz içine alýan bahalar (tarifler) bilen satylýar.

Artdyrylan gymmata salynýan salgyt barada şeýle bir ýönekeý mysaly getireliň. Daýhan birleşigi pagta arassalaýjy zawoda 500 müň manada 1 tonna pagtany satypdyr diýeliň. Ýöne pagta zawody daýhan birleşigine 1 tonna üçin artdyrylan gymmaty hem hasap edip töleýär. 500 müň manadyň 20%-i 100 müň manat bolar, diýmek ol 600 müň manat töleýär. Zawod öz gezeginde pagtany gaýtadan işläp süýüm alýar. Aýdaly, onuň alan süýüminiň müşderine artdyrylan gymmata salynýan salgydy hem goşup 1 million 200 müň manada satýar. Daýhan birleşigi satan 1 tonna pagtasy üçin artdyrylýan gymmata salynýan salgyt görnüşinde býujete 100 müň manat geçirer. Zawod bolsa býujete şeýle salgyt görnüşinde 200 müň däl-de, 100 müň manat geçirer. Indi 1 tonna pagtany gaýtadan işlemek üçin

çykan çykdaýjalary hasaplalyň: alynýan pagta süýüminiň satylýan bahasy 1 million 200 müň manat, ondan daýhan birleşiginden satyn alnan çygmalıň bahasyny – 600 müň manady aýyrýarys, şeýle hem zawodyň tötän artdyrylan gymmata salynýan salgydyny – 100 müň manady hem aýyrýarys, galýar 500 müň manat. Şu 500 müň manat zawodyň enjamlarynyň amortizasiýasyny, iş hakyny, peýdasyny öz içine alýar.

Gümrük tölegleri – bu ýurdumyza getirilýän, ondan äkidilýän, şeýle hem onuň üstünden geçirilýän harytlara we başga zatlara salynýan gytaklaýyn salgytlardyr. Bu tölegler döwletiň býujetiniň girdejileriniň bir bölegidir. Gümrük tölegleri gümrük tarifinde görkezilen stawkalar boýunça ýygnaýar. Şol tarifde ýurdumyza daşary ýurtlardan getirip bolýan, ondan daşary ýurtlara çykaryp bolýan milli harytlaryň sanawy hem görkezilýär.

Peýdalanylýan ugurlary boýunça umumy we ýörite maksatly salgytlary tapawutlandyrmak gerek. Umumy salgytlar döwletiň ýeke-täk kassasyna barýar we umumydöwlet çärelerini geçirmek üçin peýdalanylýar. Ýörite ýygnaýyn salgytlar bolsa belli bir maksat üçin peýdalanylýar. Muňa mysal edip döwlet durmuş ätiýaçlandyrmasy (Türkmenistanyň pension fondy we Türkmenistanyň durmuş ätiýaçlyk fondy) alynýan tölegleri görkezmek bolar.

Salgytlary ýygnaýan we olara ygtyýarlyk edýän guramalara baglylykda salgytlaryň döwlet we ýerli görnüşlerini tapawutlandyryp bolar.

Döwlet salgytlary hereket edýän kanunlar esasynda merkezi hökümet guramalary tarapyndan ýygnaýar we döwlet býujetine geçirilýär. Bu salgytlara girdeji salgytlary, peýdadan alynýan salgyt, gümrük tölegleri we başgalar girýär.

Ýerli salgytlar şol territoriýanyň ýerli dolandyryş guramalary tarapyndan ýygnaýar we ýerli býujete barýar. Ýerli salgytlara emläk salgytlary, individual aksizler we ş.m. girýär.

Döwletiň salgyt syýasatynyň ähmiýeti örän uludyr. Salgytlaryň üsti bilen döwlet önümçiligi ösdürmegi höweslendirýär, aýry-aýry hojalyklaryň girdejilerini sazlaşdyrýar. Biziň döwletimiziň býujet girdejileriniň emele gelmeginde salgytlaryň ähmiýeti uludyr.

Halk hojalygynda kredit gatnaşyklary banklar tarapyndan amala aşyrylýar. Banklar wagtlaýyn boş pul serişdelerini jemleýärler we kredit berýärler. Býujetiň hasabyna gurluşygy maliýeleşdirmek, kärhanalaryň arasynda

hasaplaşyk geçirmek, emisiýa we kassa operasiýalaryny amala aşyrmak üsti bilen geçirilýär. Kredit, hasaplaşyk we emissiýa hyzmatlaryny etmek bilen banklar jemgyýetçilik önümiň öndürilişiniň, paýlanyşynyň we peýdalanyşynyň üstünden barlag edýär.

Banklar 3 sany wezipäni ýerine ýetirýär:

1. Hasaplaşyk;
2. Kredit;
3. Inwestision.

Hasaplaşyk wezipesinde banklar hojalyk subýektleriniň arasynda dürli hasaplaşyklary amala aşyrýar. Kredit wezipesi banklaryň kredit bermek ukybyndan gelip çykýar. Dürli ylalaşyklara girip banklar maýa goýumlary goýmak bilen inwestision wezipäni ýerine ýetirýär.

Banklar, umuman 2 görnüşe bölünýär: döwlet banklary we paýdarlar-täjirçilik banklary.

Türkmenistanyň bank ulgamyna şu aşakdaky banklar girýär:

I. Döwlet banklary:

1. Türkmenistanyň Merkezi banky;
2. Türkmenistanyň döwlet daşary ykdysady işler banky;
3. Türkmenistanyň süýşürintgiler banky;
4. “Türkmenbaşy döwlet-täjirçilik” banky;
5. “Daýhanbank” döwlet-täjirçilik” banky;
6. “Türkmenistan” döwlet-täjirçilik” banky;
7. “Prezidentbank” banky

II. Paýdarlar-täjirçilik banklary

1. “Senagat” paýdarlar-täjirçilik banky;
2. “Garaşsyzlyk” paýdarlar-täjirçilik banky;
3. “Garagum” halkara paýdarlar banky.

Ýurdumyzyň baş banky bolup Türkmenistanyň Merkezi banky çykyş edýär. Ol Türkmenistan döwletiniň adyndan hem-de onuň tabşyrygy boýunça halkara derejesinde hereket edýär, ýurduň içerisinde kredit-pul gatnaşyklaryny kadalaşdyrýar. Onuň pul belliklerini goýbermäge we şolary dolanyşykdan

aýyrmaga ýekemen hukugy bardyr. Merkezi bank döwlet býujetiniň kassasynyň ýerine ýetirilmegini üpjün edýär, ýurdumyzyň beýleki banklarynyň işini kadalaşdyrýar, olaryň arasynda hasaplaşyk geçirýär. Türkmenistanyň Merkezi banky beýleki banklara ygtyýarnama (lisenziýa, ýafny olara öz işini amala aşyrmaga hukuk) berýär, olaryň işiniň üstünden barlag edýär.

Paýdarlar-täjirçilik banklary eýeçiligiň dürli görnüşine esaslanýar.

Olar şu aşakdaky bank işlerini geçirip bilýärler, ýagny:

- müşderleriň sçýotlaryny açmagy we olary alyp barmagy;
- müşderleriň tabşyrygy boýunça hasaplaşygy we olaryň kassa hyzmatyny amala aşyrmagy;
- goýumlary çekmegi we karz alyjy bilen ylalaşmak kassa hyzmatyny amala aşyrmagy;
- investirlenýän serişdeleriň eýeleriniň tabşyrygy boýunça, şeýle hem bankyň öz serişdeleriniň hasabyna maýa goýumlary maliýeleşdirmegi;
- paýnamalary we beýleki gymmatly kagyzlary goýbermegi. Töleg resminamalaryny we gymmatly kagyzlary satyn almagy, satmagy we saklamagy;
- daşary ýurt walýutasyny satyn almagy we satmagy;
- enjamlary, transport serişdelerini bermek üçin olary bankyň öz serişdeleriniň hasabyna satyn almagy (lizing işlerini amala aşyrmagy);
- degişli ygtyýarnama bar bolan halatynda beýleki işleri geçirmegi;

Maddy önümçiligiň we maddy gymmatlyklaryň söwdasynda banklaryň işi gadagan edilýär.

Eger-de Türkmenistanyň Merkezi bankynyň ygtyýarnamasy bolsa, daşary ýurt banklarynyň we olaryň bölümleriniň işine hem Türkmenistanda rugsat berilýär. Biziň ýurdumyzda 1995-nji ýyla çenli ýeke-täk bilelikdäki türkmen-türk banky işläp geldi. Ol Türkmenistanyň kärhanalary bilen hyzmatdaşlyk edýän Turkiýäniň firmalaryna hyzmat edýär.

Türkmenistanyň Prezidentiniň kabul eden kararyna laýyklykda “Rossiýskiý kredit” kommersiýa bankyna Türkmenistanyň guramalarynyň we kärhanalarynyň gatnaşmagy bilen Türkmenistanda özüniň bölümini döretmäge ygtyýar berildi. Bu bölüm “Rossiýskiý kredit” ady bilen bilelikdäki “Türkmen-russiýa banky” görnüşinde açyldy. Bank Russiýa Federasiýasy bilen söwda-ykdysady we maliýe hyzmatdaşlygyny pugtalandyrmak, iki taraplaýyn töleg ulgamyny kämilleşdirmek, bilelikdäki

inwestision taslamalary maliýeleşdirmek üçin maýalary jemlemek maksady bilen döredildi.

Biziň ýurdumyzda türkmen-türk we Päkistanyň Milli bankynyň, “Saderat Eýran” bankynyň Aşgabat şäherindäki bölümleri hem işleýär.

Banklar hojalyk hasaplaşygy esasynda işleýär. Olar öz işiniň netijesinde peýda alýar. Bankyň peýdasy onuň alýan prosent bilen harajatlarynyň aratapawudyna deňdir. Bankyň harajatlaryna goýumlar boýunça tölenen prosentler we bankyň özüni saklamak üçin edilen çykdajylar girýär. Bankyň peýdasynyň onuň öz kapitalyna prosent hasabyndaky gatnaşygy bankyň peýdasynyň normasyny emele getirýär. Bu norma aşakdaky görnüşde kesgitlenýär:

$$\begin{array}{lcl} \text{Bankyň peýdasynyň} & \frac{\text{Bankyň peýdasy}}{\text{Bankyň öz kapitaly}} & \times 100\% \\ \text{normasy} & = & \end{array}$$

Döwlet býujetiniň çykdajylary onuň girdejilerinden köp bolmaly däldir. Eger-de şu talap ýerine ýetirilmese, onda döwlet býujetiniň balanslylygynyň esasy şerti-serişdelerine görä ýaşamak zerurlygy bozulýar.

Býujetiň ýetmezçiligi karz almagyň hasabyna (Merkezi bankyň kredit serişdeleriniň bir bölegi) ýa-da haryt bilen üpjün edilmedik pul serişdeleriniň goşmaça goýberilmeginiň hasabyna wagtlaýyn ýapylyp bilner. Emma meseläniň şeýle “çözülmeği” býujetiň ýetmezçiligini ýapmak üçin hakyky çeşmeleriniň ýoklugyna görä, ýagdaýy diňe çylşyrymlaşdyryp biler.

Döwlet öz býujetiniň balanslylygyny üpjün etmek üçin, bir tarapdan, girdejilerini köpeltmegiň ýollaryny tapmaly, beýleki tarapdan bolsa, onuň çykdajylaryny azaltmaly.

10-njy tema. Ykdysady ösüş we onuň faktorlary

2 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Ykdysady ösüş barada düşünje.
2. Ykdysady ösüşiniň hereketlendiriji güýji.

Ykdysady ösüş her bir jemgyýet üçin derwaýys zatdyr. Sebäbi ol jemgyýetçilik gurluşynyň nähilidigine garamazdan, halkyň durmuş ykdysady ýagdaýynyň iň bir wajyp meseleleriniň biri bolup durýar.

Ykdysady ösüş diýip nämä düşünmeli?

Ykdysady ösüş diýilip, jemgyýetçilik önüminiň we ony öndürmekligiň faktorlarynyň mukdar taýdan köpelmegine we hil taýdan kämilleşmegine düşünilýär.

Ykdysady ösüş ekstensiw ýa-da intensiw görnüşinde bolup biler.

Önümçiligiň öşüşi onuň faktorlarynyň mukdar taýdan artdyrylmagy esasynda amala aşyrylsa, oňa ekstensiw ykdysady ösüş diýilýär. Şonda ol faktorlaryň tehniki (hil) derejesi öňkiligine galýar. Mysal üçin, önümçiligiň öşüşi işgärleriň sanynyň köpeldilmeginiň hasabyna, çig malyň, materiallaryň, energetiki resurslaryň dolanşyga goşmaça girizilmeginiň täze gurluşynyň hasabyna alnyp barylsa, onda bu ösüşiniň ekstensiw ýa-da köp harajatly ýoludyr.

Ekstensiw ösüşiniň oňaýlz we oňaýsyz taraplary bardyr. Eger-de önümçiligi giňeltmegiň faktorlary ýeterlik bolsa, onda ekstensiw ösüş ýeňil amala aşzrmak mümkin. Ekstensiw ösüş tebigy resurslaryň çalt özleşdirilmegine, ilatyň iş bilen üpjünçiligini gowulandyrmaga amatly şertleri döredýär.

Emma ekstensiw ösüş ýolunyň oňaýsyz taraplary bardyr. Ol tehniki durnuklylyga, köp harajatlylyga alyp barýar. Tebigy baýlyklaryň moçberiniň, zähmet resurslaryny köpeltmegiň mümkinçilikleriniň çäkliligi sebäpli ekstensiw ösüş ýoly belli bir derejede amatsyzdyr. Şonuň üçin hem intensiw ösüş ýoluna geçmeklik zerurlykdyr.

Eger-de öndürilýän önümiň möçberiniň artdyrylmagy önümçilik faktorlarynzň mukdar taýdan däl-de, olaryň hil taýdan kämilleşdirilmeginiň netijesinde gazanylýan bolsa, onda bu ykdysady ösüşiň intensiw görnüşi bolýar. Intensiw ösüş önümçilik faktorlarynzň peýdalanylşyny gowulandyrmagyň hasabyna hem bolup biler. Ol has kämil zähmet serişdelerini peýdalanmagy we zähmet predmetlerini tygşytly, işgäriň hünärini ýokarlandyrmagy hem-de bar bolan önümçilik kuwwatlyklarynzň peýdalanylşyny gowulandyrmagy göý önünde tutýar. Gepiň gerdişine görä aýtsak intensiw ösüş şertlerinde öndürilýän önümiň möçberibni artdyrmak üçin hökman täze bir kuwwatlyklary, kärhanalary döretmek zerurlygy ýok. Munuň üçin önümçiligi kämilleşdirmek ähli serişdeleri has rejeli peýdalanmak ýeterlikdir.

Ykdysady ösüşiň iki görnüşi-de özara baglansyklydyr. Real ykdysady durmuşda ekstensiw ýa-da intensiw ösüş ýeketäk arassa görnüşinde duş gelmeýär. Olar hemişe özara utgaşykly amala aşyrylýar. Emme jemgzyetçilik önümçiliginiň ösüşiniň belli-belli döwründe intensiw ýa-da ekstensiw ugur agdyklyk edýär. Ykdysadyýeti intensiw usula geçirmeklik wajyp meseleleriň biridir. Munuň özi islendik jemgyýet üçin kanunalaýyk zatdyr.

2. Ykdysady ösüşiň ölçegleri

Ykdysady ösüşe baha bermek ölçegleriň birnäçesinden peýdalanylýar. Olaryň içinde şu aşakdaky ölçegleri tapawutlandyrmak gerek.

Ykdysady ösüşiň umumy ölçegi hökmünde öndüriji güýçleriň derejesi çykyş edýär. Öz gezeginde öndüriji güýçleriň derejesi ykdysady ösüşiň özara baglansykly birnäçe ölçeglerinden ybaratdyr. Olara zähmet bölünişiginiň derejesi, onuň kooperasiýalaşdyrylmagy, guralyşy we zähmet öndürijiligi, şeýle hem goşmaça önümiň möçberi degişlidir. Önümçiligiň ösüşiniň ahyrky netijesi adamda, onuň durmuşynyň gowulanmagynda, hemmetaraplaýyn ösmeginde öz beýanyny tapýar. Agzalyp geçilen ykdysady ösüşiň ölçegleriniň her haýsysynyň üstünde aýratyn durup geçeliň!

Öndüriji güýçler jemgyýetiň ösüşiniň esasydyr. Şonuň üçin hem olaryň derejesi, ýokarda bellenişli geçilişi ýaly, önümçiligiň ösüşiniň düýpli ölçegidir.

Sebäbi olaryň kämilleşmegi ykdysadyýetiň ösmegine, her önümçilik usulundan başga bir önümçilik usulyna geçmäge mümkinçilik döredýär.

Mälim bolşy ýaly, öndüriji güýçler önümçilik serişdelerinde we işçi güýkünden ybaratdyr. Önümçilik serişdeleriniň ösüş derejesi olaryň öndürijiligi bilen häsiýetlendirilýär. Başgaça aýdylanda, olaryň kömegi bilen işgärleriň wagt birliginde önümiň belli bir mukdaryny öndürmek mümkinçiligini we onuň belli bir hilini üpjün etmegini aňladýar.

Işçi güýjüniň hili onuň önümçilik serişdelerine erk tmegine we olaryň öndürijiliginiň ýokarlandyrylmagyna gös göni täsir edýär.

Işçi güýjüniň mümkinçiligi onuň önümçilik serişdeleri bilen üpjünçiligine baglydyr. Şonuň üçin hem önümçilik serişdeleriniň mukdarynyň işçi güýjüniň sanyna bolan gatnaşygyna önümçiligiň tehniki gurluşy diýilýär. Şu görkeziji bar bolan önümçilik serişdeleriniň mukdaryny işgärleriň sanyna bölmek arkaly kesgitlenýär.

Ykdysady ösüşiň ölçegi hökmünde zähmet bölünşiginiň derejesi we kooperaslaşdyrylmagy hem çykyş edýär. Bular öndüriji güýçleriň derejesini hem aňladýar.

Jemgyýetçilik zähmet bölünşigi diýip aýry-aýry öndurijileriň belli bir işe ýöriteleşmegine aýdylyar. Ol her bir işgäriň öz işini has kämil ýerinine yetirmegine, onuň zähmet öndürijiliginiň ýokarlanmagyny üpjün edýär.

Zähmet bölünişiginiň tapawutlandyrmak bolar.

1. Umumy zähmet bolünişigi. Muňa bütin jemgyýetçilik önümçiliginiň derejesinde emele gelyän şäher bilen obanyň, maddy we maddy däl önümçiliginiň önümçilik serişdeleriniň we sarp ediş predmetleriniň öndürilişiniň arasyndaky zähmet bölünişikleri degişlidir.

2. Hususy zähmet bölünişigi. Bu bölünşik aýry-aýry pudaklaryň we önümçiligiň arasynda emele gelyär. Mysal üçin, maşyn gurluşygynyň we metallurgiýanyň, çoýun we polat eretmegiň, maldarçylygyň we ekerançylygyň we şulara meňzesleriň arasyndaky zähmet bolunSikleri degiSlidir.

3. Ýekeleýin zähmet bölünişigi. Oña aýry-aýry kärhanalaryň çäginde sehleriň, brigadalaryň we fermalaryň, şeýle hem işgärlerin arasyndaky zähmet bölünişigi degişlidir. Ýeri gelende aýsak, zähmet bölünişiginiň çuňlaşmagy, tükeniksiz prosesdir. Şol bir wagtyň özünde bu ýagdaý zähmetin kooperasiýalasdyrylmagyny, ýadgny önümçiligiň aýry-aýry bölekleriniň özara sazlaşygyny, ylalaşygyny talap edýär.

Öndüriji güýçleriň, zähmet bölünişiginiň çuňlugunyň we onuň kooperasiýalaşmagynyn derejesi ykdysady ösüşi häsiýetlendirýär. Emma olar bu ösüşiň peýdalanylyp bilinjek mümkinçiligidir. Hakyky ýagdaýda öndüriji güýçleriň ösüş derejesi we rowaçlanmagy önümçiligiň netijeliliginiň ösüşinde ýüze çykýar.

Has anygrak aýdylanda, gürrüň zAhmat öndürijiligi hakynda barýar. Ol bolsa wagt birliginde öndürilen önümlerin mukdary bilen ölçenýär. Başgaça aýdylanda, zähmet öndürijiliginiň artmagy iş wagtynyň tygşytlanmasydyr. Öz gezeginde iş wagtynyň tygşytlanmagy bolsa, jemgyýetiň ilkinji ykdysady kanunydyr. Önümçiligiň tehnikasynda we tehnologiýasynda öňdebaryjy üýtgeşmeler, işgärlerin hünär ukypalaryň ösmegi, zähmet gurluşynyň kämilleşmegi iş wagtynyň tygşytlanmagyna şert döredýär. Islendir tygşytlanma ahyrky netijede iş wagtynyň tygşytlanmagyna getirýär.

Zähmet öndürijiliginiň yokarlanmagy jemgyýetin ösüşiniň möhüm şertidir. Her bir täze önümçilik usuly zähmet öndürijiligini ýokarlandyrmak

bilen kone önümçilik usulyndan üstün çykýar. Meselem, kapitalizm has yokary zähmet öndürijiligini gazananlygy üçin feodalizmden rüstem gelipdir.

Zähmet öndürijiliginiň yokarlanmagy jemgyýetin goşmaça onuminiň artmagyna alyp barýar. Onuň artmagy bolsa, ykdysady ösüşiň ýene-de bir görkezijileriniň biridir. Goşmaça onum jemi jemgyýetçilik onumiň bir bölegi bolmak bilen ykdysady ösüşi durmuş taydan ösüş bilen baglanşdyrýar, olaryň ösüşiniň esasy bolup durýar. Jemgyýetiň goşmaça onuminiň artmagy önümçiligiň yzygiderli ösmegine we kämilleşmegine, geljekde zerur önümiň artmagyna, ylmyň we medeniýetin ösmegine, ahyrky netijede bolsa, adamyn ösmegi üçin

gerek bolan şertleri döredýär. Goşmaça önümiň barlygy öndüriji güýçleriň ösüş derejesiniň ýokarydygyny aňladýar. Şeýlelikde, ykdysady ösüşiň ahyrky maksady hojalyk üstünlikleri däl-de jemgyýetçilik durmuşyny, adamyn ýaşaýys şertlerini gowulandyrmakdyr. Şahsyyetiň ösmegi, onuň ukyplarynyn islegleriniň baýlaşmagy ykdysady we durmuş taýdan ösüşiň jemleyji ölçegi bolup hyzmat edýär.

Şeýle hem ykdysady hem durmuş taýdan ösüşiň arasynda elmydama belli bir gapma-garşylyklaryn yüze çykmak mümkinçilikleriniň bardygyny nygtap geçmek gerek. Sebäbi her bir ykdysady ösüş hemişe durmuş taýdan gowy netijeleri üpjün etmezligi mümkin. Önümçiligiň ösüş derejesi ýokarlandygyça, onuň tebigata edýäm täsiri güýçlidir. Bu bolsa ekologiki ýagdaýy ýaramazlaşdyryp biler. Bu ýerde bir mysaly getirmek ýerlikli bolsa gerek. Kaspi deňzini halas etmek, onuň baýlyklaryny saklamak we artdyrmak bahanasy bilen öňki SSSR-iň döwründe Garabogaz aylagyna barýan akym ýapyldy. Şeýle jogapkärçiliksiz ylmy taýdan esaslandyrylmadyk kararyň netijesinde Garabogaza bütin ýurduň halk hojalygyna öwezini dolup bolmajak zyýan ýetirildi. Ol diňe bir ykdysady däl-de, ekologik tadan hem äşgär yüze çykdy. Işgärleriň ep-esli bölegi işsiz galdy. Şol sebitdäki adamlaryn ýaşaýys derejesi ýaramazlaşdy. Ykdysadyýet arzan çig maldan kesildi. Şunuň özi hem ykdysady hem durmuş taýdan ösüşiň arasynda belli bir gapma-garşylyklaryn yüze çykmagynyň aýdyň mysalydyr.

Türkmenistan Garaşsyzlygyny almagy bilen ýokarda görkezilen jogapkärçiliksiz hereketleriň netijesinde goýberilen kemçilikleri aradan aýyrmaga mümkinçilik döredi we olar iş ýüzinde düzedildi.

3. Ykdysady ösüşiň hereketlendiriji güýçleri

Ykdysady ösüşiň çeşmesi gapma-garşylykdyr. Önümçiligiň we sarp etmegiň arasynda yüze çykýan gapma-garşylyk önümçiligiň ösmeginiň easy hereketlendiriji güýji bolup çykyş edýär. Bu gapma-garşylyk islendik jemgyýetçilik gurluşyna mahsus zatdyr.

Önümçiligiň ösmeginiň hereketlendiriji güýji hut onuň öz içindedir. Ol güýç öndüriji güýçler bilen önümçilik gatnaşyklaryň arasyndaky gapma-

garşylykda oz beýanyňy tapýar. Ýone önümçiligiň ösüşiniň daşky faktorlarynyň bardygyny hem belläp geçmelidir. Olara ruhy, syýasy, hukuk, ideologik we tebigy faktorlar degişlidir.

Önümçilik gatnasyklary öndüriji güýçlerin derejesine we häsiýetine baglydyr. Öndüriji güýçlerin ösüşi önümçilik güýçleriniň gatnasyklaryna täsir edýä, olaryň üýtgemegine, kämilleşmegine getirýär. Öz gezeginde önümçilik gatnasyklary hem öndüriji güýçlerin ösüşinde uly rol oýnaýar. Olar öndüriji güýçleriň ösüşine oňayly ýa-da oňaýsyz täsir edip bilerler.

Öndüriji güýçleriň we önümçilik gatnasyklarynyň bir-birine laýyk gelmezligi belli bir kynçylyklary döredýär. Ol iru-giç çuňňur durmuş özgertmelerine getirip biler we täze önümçilik gatnasyklarynyň berjaý bolmagyna erter. Önümçilik gatnasyklarynyň jemgyýetiň öndüriji güýçleriniň häsiýetine laýyk gelmek, ykdysady kanunyň mazmuny şundan ybaratdyr. Bu kanunyň hereket etmegi bir önümçilik usulynyň başga bir önümçilik usuly bilen çalşyrylmagyny, köne önümçilik gatnasyklarynyň aradan aýrylmagyny, olaryň öndüriji güýçleriň täze ösen derejesine laýyk gelmegini talap edýär. Şol bir wagtyň özünde belli bir önümçilik usulynyň çäklerinde önümçilik gatnasyklarynyň üýtgemegi, kämilleşmegi we olaryň üýtgeýän öndüriji güýçlere laýyk getirilmegi mümkindir. Köne önümçilik gatnasyklarynyň täze, öňdebaryjy önümçilik gatnasyklary bilen çalşyrylmagy önümçilik serişdelerinin eýeçiligiň görnüşleriniň uytgemegi bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr.

Şu ýerde ykdysady osüsin herketlendiriji güýçleriniň ýene-de bir bolan ykdysady bähbitleriniň üstünde durup geçeliň!

Ýkdysady bähbitler diýip nämä düşünmeli?

Ykdysady bähbitler- adamlaryň zähmet isini oýandyryjy, höweslendiriji delillerdir.

Bähbitler islendik önümçilik usulynda ykdysady gatnasyklaryň ýüze çykyş görnüşidir. Şonuň üçin hem bähbitler ykdysady ösüşiň kuwwatly hereketlendiriji güýjüdür. Olar ykdysadyýetiň içki güýçlerini herekete getirýärler.

Aýry-aýry gatlaklaryň durmuş toparlaryň ykdysady bähbitleri birmeňzeş däl. Olaryň köpdürlüligi jemgyýetde hereket edýän önümçilik serişdelerine bolan eýeçiligiň görnüşlerinden gelip çykýar. Ykdysady bähbitleriň täsir etmeklik dürli ýollar arkaly amala aşyrylýar. Olaryň içinden şu aşakdakylary tapawutlandyrmak bolar.

1. Ykdysady däl mejbur ediş.
2. Adamlaryň bähbitlerine ykdysady taýdan täsir ediş.
3. Zähmet işjeňligini ahlak we durmuş çäreleri arkaly oýandyryşdyr.

Ykdysady däl mejbur ediş usuly, esasan gul eýeçilik we feodal önümçilik usullaryna mahsusdyr. Ykdysady taýdan täsir ediş usuly bolsa ösen bazar gatnaşyklary şertlerinde giňden peýdalanylýar. Bulardan başga-da zähmet işjeňligini ahlak we durmuş çäreleri arkaly ýokarlandyrmagyň uly ähmiýeti bardyr.

Ykdysady ösüşiň hereketlendiriji güýçleriniň ýene-de biri adamlaryň özara bäsleşip işlemekleridir. Bu hereketlendiriji çesme ähli önümçilik mahsusdyr. bazar gatnaşyklaryna üstünlikli geçmekde onuň subýektlerinin arasyndaky bäsdeşligi ösdürmegiň uly ähmiýeti bardyr. Haryt öndürijilerin bazar bäsdeşligi ykdysadyýetiň umumy ösüşine getirýär.

Biz ýokarda ykdysady ösüşiň hereketlendiriji güýçleri hökmünde bazis faktorlary bolan önümçilik gatnaşyklaryna seredip geçirdik. Indi bolsa ykdysady ösüşde nadstroyka gatnaşyklarynyň roly barasynda durup geçeliň! Nadstroyka-syýasy, hukuk, ruhy-ahlak gatnaşyklary we şolara degişli edaralar we guramalar (partiýalar, döwlet, hukuk, ahlak we ş.m.) degişlidir.

Nadstroyka ykdysady bazisden gelip çykmak bilen, ösüşe gös-göni ýa-da gyýtaklaýyn täsir edýär. Nadstroykanyň düzüminde ykdysady ösüşe has güýçli täsir edýäni-syýasatdyr. Adatça, syýasat ykdysadyýetiň jemlenen aňladylmasydyr.

Häzirki döwürde Türkmenistan döwletinde alnyp barylýan syýasat ähli halkyň bähbitlerinden ugur alýar. Döwletiň yzygiderli syýasaty halkyň bähbitleriniň durmuşa geçirilmeginiň kepillamasydyr.

Syýasat ykdysadyýetiň ösüşine oňaýly ýa-da oňaýsyz tasir edip biler. Eger-de syýasat ykdysady kanunlaryndan ugur alýan bolsa, olaryň talaplaryny berjaý edýän bolsa, ol ykdysady kanunlaryň talaplary göz astyna alynmasa, olar ýoýulsa, syýasat ösüşi bökdeýär.

Syýasatyň ykdysady ösüşe edýän täsiri gapma-garşylyklaýyn hem bolup biler. Syýasat, bir tarapdan ykdysadyýetiň käbir ugurlarynyň ösmegine ýardam berýän bolsa, beýleki tarapdan, onuň başga ugurlaryna oňaýsyz täsir edip biler.

Önümçiligiň ösmeginde hukuk gatnaşyklarynyň roly hem uludyr. Ol gatnaşyklarda ykdysadyýetde bolup geçýän özgerişlikler öz beýanyny tapýar, olaryň kamilligi ykdysadyýetde belli bir derejede täsir edýär.

Eger-de syýasat we hukuk ykdysady ösüşe gös-göni täsir edýän bolsa, oňa ruhy-ahlak gatnaşyklarynyň tasiri gyýtaklaýyn ýüze çykýar. Ol gatnaşyklara jemgyýetçilik aňynyň ýagdaýy, adamlaryň özara gatnaşyklarynyň medeniýeti, däp-dessurlary we ş.m degişlidir. Jemgyýetçilik ösüşine ykdysady faktorlaryň tasiriniň netijeliligi adamlaryň akyl-paýhasyna, aň – düşüňjesine, özara gatnaşyklarynyň medeniýetine we durmuş aktiwililigine baglydyr.

Dogrudanam, haýsam bolsa bir döwletiň ösüşine serediljek bolsa, ilki bilen bu ýurduň umumy görkezijileri bolan ruhy we maddy baýlyklaryna seredilyär. Ýagny , bu iki düşüňje biri-biri bilen örän ýakyn, içgin baglanyşykda bolup durýar, jemgyýetiň esasyňy düzýär.

Diýmek ilat aň-düşüňjeli bolmasa, ylym-tehnika ösmese, güýçli ykdysadyýet döretmek, kuwwatly döwlet gurmak bolmaz. Döwlet ýokary depginde ösüp, dünýäniň öndebaryjy ýurtlarynyň derejesine ýeter ýaly, adamlaryň ýaşaýyşy gowulandyrylman, eýsem olaryň ruhy dünýäsi hem baýlaşmalydyr.

Taryhda mälim bolşy ýaly, medeniýeti, aň – düşüňjesi pes, dünýägaraýşy dar, çäkli adamlar hiç wagt adalatly döwlet gurup bilmändirler. Olaryň tersine, ruhy taýdan baý: medeniýeti, däp – dessury, edep - ekramy, aň düşüňjesi, ylmy –

bilimi güýçli bolan jemgyýet maddy taýdan hem güýçlenýär we kuwwatlanýar. Taryhdan mysal hökmünde Margiana, Parfiýa, Horezm şalygyny, Seljuk, Hytaý, Ýaponiýa, Koreýa döwletlerini agzamak bolar. Türkmenlerimiz “Agzybire Taňry biýr, agzalany gaňry biýr” diýip, örän ýerlikli aýdýarlar.

Garaşsyz, Bitarap ýurdumyzda ilatyň maddy baýlygy bilen bilelikde ruhy baýlygyna uhem uly üns berilýär. Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda Watanamyzyň akyl – paýhasly ýaşululary, şahyrlary, jemgyýetçilik, medeniýet işgärleri bilen maslahatlar geçirilip durulýar. Bu bolsa dünýäniň beýik şahsyýetleriniň döreden Gurhan (Kuran), Bibliýa, Awesta ýaly kitaplarynyň derejesindäki eser bolmaly. Ýagny, bu kitap aýry bir adamlar üçin däl – de, eýsem ýedi ýaşdan yetmiş ýaş çenli hemme adamlar üçin durmuş kitaby bolamly. Bu kitabyň adamlarymyzy, şol sanda ýaş, geljekki nesilleri bazaar ykdysadyýetiniň şertlerine ýaşamaga taýýarlamakda ähmiýeti örän uludyr.

Bilşimiz ýaly, islendik döwletde bir syýasy – ykdysady ulgamdan beýlekä geçilýän döwürde şol döwletiň halky ilki başda az-u-köp kynçylyk çekýär, ruhy taýdan haýsam bolsa bir ýaraaz täsirlere, endiklere golaý bolýar. Halkymyzyň ruhy we maddy medeniýetini ýokarlandyrmak göz önüne tutulyp, biziň ýurdumyzda ilatymyzyň ýaşayyş şertlerini gowulandyrmakda ilkinji geçirilen uly işleriň käbirleri şulardan ybaratdyr: gazyň, elektrik energiýasynyň, suwuň duzuň mugt edilmegi, güzerany pes bolan maşgalalara maddy kömekleriň berilmegi we başga ýeňillikleriň döredeilmegi, aýlyklaryň, pensiýalaryň, stipendiýalaryň ýokarlandyrmagydyr.

Gepiň gerdişine görä aýtsak, goňşy döwletlerde bir ýylda ýakylýan gazyň, toguň tölegi güzeany pes maşgalalar üçin örän agyr düşýär.

Diňe aýal – gyzlaryň 8-nji Mart baýramy mynasybetli olary hormatlap, olara maddy pul kömeginiň, sowgatlaryň berilmegi hem taryhda görülen zat däl, Prezidentimiziň adyl syýasatynyň kepillamasydyr.

Emma Türkmenbaşymyzyň aýdyşy ýaly, ruhy we maddy baýlyklar utgaşykly ösdürilmegidir, ýurdy maddy taýdan baýlaşdyrmak bilen bir hatarda ruhy taýdan kāmilleşdirelidir, özgertmelidir.

Halkymyzyň hemişe ruhy belent, kalby päk bolar ýaly, ähli durmuşda bolupgeçýän kynçylyklary bilelikde ýeňip geçer ýaly, biz kuwwatly nesil ýetişdirmelidiris. Ýamanlygy we ýagşylygy, haramlygy we halallygy saýgaryp biljek, ýurdunyň, halknyň bähbidi üçin zähmet çekýän adamlary, Watanyň güýjüni aýaman ösdürip, dolandyryp biljek nesil terbiýelemelidiris. Muny durmuşa geçirmekde Ruhnama hem öz bahasyna ýetip bolmajak täsirini ýetirýär.

Her bir ynsan kynçylyk çeken wagty şu kitataba ýüzlenip biler ýaly bu eserden özüni gyzyklandyrýan soraga jogap tapyp biler ýaly, mundane ýurdumyzyň taryhy, halkymyzyň hakyky medeniýeti, däp – dessury öz ornuny eýeleýär. Olardan başga-da dünýä medeniýetiniň iň gowy ugurlary we häsiýetleri goşulýar.

Garaşsyzlygymyzy alanymyzdan soň, öz medeniýetimizi, däp – dessurlarymyzy dikeltmekde ägirt uly işler geçirildi: “Milli Galkynyş” hereketiniň çäklerinde ilki bilen öz döwlet dilimiz kanun arkaly tassyk edildi, türkmen milli elipbiýimiz girizildi. Öňki gadymy baýramçylyklarymyz döwlet tarapyndan dikeldildi: Gurbanlyk, Nowruz baýramy, täze bellenilýän baýramçylyklardan Garaşsyzlyk günü, Bitaraplyk günü, gawun, bedew, haly baýramçylykly halkyň ruhuna ruh goşýar.

Prezidentimiziň ruhy we ykdysady galkynyş ugurda bitiren işleriniň biri-de Ýaşulylaryň maslahatynyň döredilmegidir. Bu hem aslynda öňki däp dessurlaryň dikeldilmegini aňladýar. Sebäbi, gadymy eýýämde türkmenler bir işi başlamakçy bolsalar ýa-da bir meseläni çözmekçi bolsalar, ilki bilen ýaşulylara maslahat salar ekenler. Döwlet baştutanymyzň hem şu däpden el çekmän, ýaşulylara sarpa goýup, etjek işlerini maslahatlaşyp edýär. Bu hem ýurdy dolandyrmagyň medeniýetiniň ugrudyr.

Ýurdy dolandyrmak – bu hem sungat, hem medeniýetdir. Bu iş uly güýç kuwwaty, akyl – paýhasy kanagatlylygy talap edýär. Hormatly Prezidentimiz munda görüm görelda bolup, ýurdumyzyň geljeki nesilleri bolan ýaşlara ýurdy dolandyrmagy iş üstünde öwredýär. Görşümüz ýaly, talyp ýaşlar ýurdumyzyň syýasy we ýkdysady özgertmeleriniň jümmüşinde bolup, jemgyýetçilik işlerine giňden gatnaşýarlar. Elbetde, bu olaryň aň – düşunjesini, dünýägaraýşyny giňeltmäge we özgertmäge uly kömek edýär.

Bir ykdysatçynyň aýdyşyna görä, ýurduň il aty seýregräk bolsa-da, aragatnaşyk serişdeleri ösmedik has gür ilatly ýurduň ilatyndan gowy we amatly ýaşar, şol meselede kynçylyk ýüze çykmaz.

Şol sebäpli soňky ýyllarda ulag – aragatnaşyk ulgamlaryna köp üns berilýär. Geljekde ýurdumyzyň her bir welaýatyna, şäherine, obasyna demir ýa-da gara ýollar täze döwrüň talaplaryna laýyklykda çekilip, ulag aragatnaşygyny has güýçlendirmek göz önüne tutulýar. Mysal, üçin, Aşgabatdan – Daşoguzda demir hem gara ýollarynyň, Türkmenbaşy, Türkmenabat taraplara gara ýollarynyň gurulmagyny aýtmak bolar. Ýurdumyzyň kärhanalarynyň, guramalarynyň, ýaşýs jaýlarynyň öňki telefon we beýleki aragatnaşyk ulgamlaryny kämilleşdirmekde we täzelerini işe girizmekde, kompýuterleşmekde uly işler geçirilýär.

Bazar ykdysadyýetine geçiş döwründe Türkmenistan dünýä bazaryna öz harytlaryny çykarmaküçin mümkinçilik döretti. Ol dünýäniň ulag – aragatnaşyk ulgamyna goşuldy, internet halkara kompýuter setine berkidildi. Bu hem ykdysadyýetiň ösmeginde örän wajyp şertleriň biridir.

Şu belleniip geçilen zatlar bolsa halkymyzyň aň düşunjesine giňeldýär, ylyp – bilimini artdyrýar, Türkmenistan döwletiniň ýer ýüzünde abraýly orun eýeleegine, dünýä medeniýetine goşulagyna, adamzadyň akyl – paýhasynyň miwesi bolan ylmy – tehniki ösüşiň iň soňky gazananlaryny ulanmaga mümkinçilik berýär.

Şonuň üçin hem önümciligiň netijeliligi diyen netijä seredip gecmek gerek.

Netijelilik ykdysady nazaryýetiň esasy kategoriýalarynyň biri bolmak bilen, jemgyýetçilik önümciliginiň möhüm häsiýetlendirmesi bolup durýar. Netijeliliň yokarlanmagy islendik jemgyýetiň ykdysady ösüşiniň zerur şertidir.

Önümciligiň ösüşiniň ahyrky netijesi adamlaryň durmuşynyň gowlanmagynda, olaryň islegleriniň kanagatlandyrylyşynda ýüze cykýar. Şol sebäpden hem önümciligiň netijeliligini diňe bir ykdysady netijelilik diýip düşünmän, oňa durmuş-ykdysady netijelilik diýip düşünmek gerekdir.

Durmuş –ykdsady netijelilik adamlaryň ýaşayyş derejesiniň, zähmet şertleriniň, daşky gurşawynyň ýagdaýynyň gowlanmagynda öz beýanyny tapýar. Ykdysady netijelilik bolsa önümiň ony öndürmek üçin edilen harajatlara bolan gatnaşygy arkaly aňladylýar.

Önümciligiň ykdysady we durmuş netijeliligi özara baglanyşyklydyrlar. Ykdysadyýetiň ösmegi durmuş meseleleri çözmegiň esasy bolup hyzmat edýär. Emma hojalyk tejribesinde ykdysady we durmuş netijeliliginiň arasynda käbir gapma-garşylyklaryň hem ýüze cykmagy mümkin. Mysal üçin, adamlaryň zähmet şertleriniň, durmuş derejesiniň daşky gurşawyň ýaramazlaşmagynyň hasabyna gazanylan ykdysady netijeleri oňaly diýip hasap etmek bolmaz.

Önümciligiň netijeliligini kesgitlemek üçin görkezijileriň ulgamyndan peýdalanylýar. Olara önümiň hili, zähmet öndürijiligi, materialyň özüni ödeýşi, esasy fondlaryň özüni ödeýşi ýaly görkezijiler degişlidir.

Zähmet öndürijiligi öndürilen önümiň mukdarynyň ony öndürmek üçin sarp edilen janly zähmetiň jemine bolan gatnaşygy bilen kesgitlenilýär. Bu görkeziji şeýle aňladylýar: \bar{O}/Z

Şu ýerde , \bar{O} –önümiň mukdaryny, Z -janly zähmeti aňladýar.

Bu görkezijiniň ters gatnaşygyna(Z/\bar{O}) zähmet talap edijiligi diýilýär.

Önümiň zähmet predmetleriniň harajatlaryna bolan gatnaşygy materialyň özüni ödeýşini aňladýar. Onuň formulasy şeýle:

Ö/M

Şu ýerde M-material harajatlaryny aňladýar.

Şu görkezijiniň ters gatnaşygyna(M/Ö)material talap edijiligi diýilýär.

Önümiň zähmet serişdelerine bolan gatnaşygy esasy fondlaryň özüni ödeýşini görkezýär. Ony şeýle görkezmek bolar:

Ö/F es

Şu ýerde, F es-esasy fondlary aňladýar.

Bu görkezijiniň ters gatnaşygyna(F es./Ö) fond talap edijiligi diýilýär.

Ýokarda getirilen görkezijiler önümcilik faktorlarynyň aýry-aýry görnüşleriniň peýdalanylyşynyň netijeliligini aňladýar. Emma olar önümciligiň umumy netijeliligini görkezmek üçin ýeterlik däl. Şonuň üçin hem umumy integral görkeziji gerekdir. Önümciligiň netijeliliginiň umumy görkezijisi hökmünde şu aşakdaky formuladan peýdalanmak bolar:

$$Hö=SO/Z+M+K*Fes$$

Şu ýerde ,

Hö-önümciligiň netijeliligini;

SÖ-sap önümi;

Z-janly zähmet harajatlaryny;

M-zähmet predmetleriniň harajatlaryny;

F es. – zähmet serişdeleriniň bir gezekki goýumyny;

K-harajatlaryň we goýumlaryň jemini cykarmaklykda ýeke-täk ölçeklilige getirýän koeffisiýenti aňladýar.

Jemgyýetçilik önümciliginiň netijeliligini ýokarlandyrmagyň köp dürli ýollary bardyr. Olaryň käbirleriniň üstünde durup geceliň! Önümciliň netijeliligini ýokarlandyrmagyň esasy ýollarynyň biri ylmy-tehniki progresse caltlandyrmakdan, onuň gazananlaryny önümcilige giňden ornaşdyrmakdan ybaratdyr. Ýurdumyzyň bar bolan mümkindiliklerini, onuň baý cyg-mal resurslaryny gaýtadan işläp bejermek we ondan taýýar harytlary öndürmek üçin öndebaryjy tehnika we tehnologiýany giňden peýdalanmak zerurdyr.

Halk hojalygyny düzüm we guramacylyk taýdan kämilleşdirmek önümciliň ýöriteleşmeginiň we kooperasiýalaşmagynyň amatly ulgamyny peýdalanmak önümciliň netijeliligini ýokarlandyrmagyň ýene-de bir möhüm ýollarynyň biridir. Özi hem Türkmenistanyň şertlerinde ykdysadyýetiň düzümini kämilleşdirmekde cig maly we oba hojalyk önümlerini gaýtadan işläp bejerýän pudaklary ösdürmegiň juda uly ähmiýeti bardyr.

Jemgyýetçilik önümciliginiň netijeliligini ýokarlandyrmak üçin hojalygy alyp barmagy kämilleşdirmek, dolandyryşda bazaryň talaplaryndan ugur almak hem zerurlykdyr. Bu bolsa erkin bahalaryň bäsleşiginiň bolmagyny, ykdysady usullary giňden peýdalanylmagyny göz önünden tutýar.

Önümciligi ösdürmekde durmuş taýdan işeňňirligiň hem ähmiýeti hem uludyr. Adamlaryň durmuş işeňňirligini ýokarlandyrmakda eýçiligi kämilleşdirmegiň, ony hususlaşdyrmagyň uly ähmiýeti bardyr. Sebäbi munuň ykdysady erkinligini üpjün edýär.

Önümciligiň ykdysady ösüşini üpjün etmekde halkara zähmet bölünişiginiň artykmacylyklaryndan giňden peýdalanmaklygyň möhüm ähmiýeti bardyr. Şonuň üçin hem ýurdumyzyň halkara ykdysady gatnaşyklary işjeň girişmegi zerurlykdyr. Bu ugurda soňky wagtlarda aýgytly hereketler edilýär. Muňa Türkmenistanda beýleki ýurtlaryň firmalarynyň gatnaşmagynda gurulan we gurulýan kärkanalary,

nebit, gaz, pagta we başga önümlerimizi satyn alýan döwletleriň barha artmagy mysal bolup biler.

11-nji tema. Makroykdysadyýet, onuň mazmuny we görkezijileri

4 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Jemgyýetçilik önüm barada düşünje we onuň düzümi.
2. Makroykdyadyýet barada düşünje. Jemi milli, onuň düzgünleri.

Isleg - talaplary kanagatlandyrmaklyga niýetlenen nygmatlary öndürmeklik: ilkidurmuş adamsynyň elementar gurallaryň kömegi bilen awlaýan häzirki zaman tehnologiýanyň aralygyna çenli ösüşiň uzak taryhy ýoluny geçdi.

Ýap-ýaňylar hem fantastika hyýaly hasaplanýan zatlar, indi gündelik praktika pugta ornaşyp başlaýar. Gös-göni adam el degirmezden inçe operasiýalaryň we önümleriň öndirilmeginiň ýerine ýetirilmekligini üpjün edýän, çeýe, tiz, ýola goýulan awtomatlaşdyrylyş kompleksler, molekulýar, atom we subatom derejelerde jisimleriň özüniň strukturasyny üýtgedýän iň täze tehnologiýalar indi adamyň ygtyýaryndadyr. Tiz hereket edýän informasion-hasaplaýjy we dolandyryjy tehnika adamyn intellektual mümkinçiliklerini köp esse giňeldýär. Häzirki zaman ylmy-tehniki rewolýusiýasy XX asyrdan soňra has-da haýran galdyryjy mümkinçilikleri açar.

Her neneňsi bolsa-da, islendik önümçilik, şol sanda häzirki zaman önümçiligi hem käbir umumy alamatlar bilen häsiýetlendirilýär. Aslyýetinde onuň bir meňzeş esasy komponentlary, bardyr çünki ahyr hasapda ol adamyň tebigatyň predmetlerine we güýçlerine täsir etmek hem-de olar ol ýa-da beýleki isleg-talaplary kanagatlandyrmaklyga uýgunlaşdyrmak prosesini aňladýar. Önümçilik hemişe üç esasy faktoryň: adamyň işçi güýjiniň, zähmet predmetleriniň we zähmet serişdeleriniň özara täsirini talap edýär.

Işji güýji- bu adamyň fiziki we akyl ukyplarynyň jemidir, islendik jemgyýetde önümçiligiň baş şerti bolan onuň zähmete ukyplylygydyr.

Önümçilik prosesinde amala aşyrylmagy üçin işçi güýji her gezek herekete girizilmelidir, başgaça aýtsak, sarp edilmelidir.

Işçi güýjiniň sarp edilmegi zähmetdir, ýagny agamyň öz isleg- talaplaryny kanagatlandyrmak üçin tebigatyň predmetlerini we güýçlerini üýtgetmeklige gönükdirilen, onuň maksadalaýyk işidir.

Zähmete ukyplylyk we zähmetiň özi- diňe adama mahsus zatdyr. Zähmet hereketleriň maksada laýyklygy, akyl ýetirilýändigini bilen tapawutlanýar, ol hemişe kesgitli netijäni gazanmaklyga gönükdirilendir, onuň obrazy ideal maksat hökmünde öňünden adamyň kellesinde gurulýar. Haýwanlar tebigaty diňe passiw peýdalanýar we oňa üýtgemeleri instinktiw girizýärler. Zähmet prosesinde diňe daşky tebigat üýtgedilmän, eýsem bilim, tejribe hem toplanýar, adamlaryň hünäri ýokarlanýar, adamyň özi hem üýtgeýär. Bu manyda zähmet adamy hem döretdi, onuň ösmeginiň hem-de kämilleşmeginiň esasy faktorydyr diýýip hem aýdyp bolar.

Jemgyýetçilik zähmet bölünişigi çunlaşdygyça, ýagny işleriň dürli görnüşleri özbaşdaklaşdygyça, her bir adamyň işçi güýji, özüniň indiwiidual aýratynlyklaryny saklaýar, ösdürýär. Ol barha jemgyýetçilik häsiýetine eýe bolýar. Indiwiidual işçi güýçleriniň bir-bütewi önümçilik prosesine birleşmegi, kooperirlenmegi netijesinde jemi işçi güýji ýüze çykýar.

Işji güýjüniň ulanylmagy diňe belli bir jemgyýetçilik kombinasiýasynda mümkin bolýar.

Işji güýji önümçiligiň şahsy factory hökmünde çykyş edýär. Jemgyýetiň esasy dörediji, öndiriji güýji işgärlerdir, zähmetkeşdir. Jemgyýetçilik önümçiligiň funksionirlenmeginde we ösmeginde şahsy factoryň ähmiýetineň gyşarnyksyz ösýändigini taryhy progresiň ähli gidişi görkezýär. Örän giň ýaýran düşünelere

garamazdan, ylmy- tehniki rewolýusiýa önümçilikde adamyň rolunyň peselmegine asla getirmeýar. Tersine, ony kuwwatly gurallar we priborlar bilen ýaraglandyryp, onuň roluny güýçlendirýär, oňa täze talaplary bildirýär.

Zähmet predmety- bu adam zähmeti name gönükdirilen bolsa şol zatdyr, ol geljekki önümiň maddy esasyny düzýär.

Häzirki zaman şertlerinde zähmet predmetleriniň aglaba köpüsi geçmişdäki zähmetiň önümidir: maşyn gurluşygy köpüsi geçmişdäki zawodyndaky metal, gurluşykdaky sement, egirme fabrigindäki pagta we başgalar. Ahyr hasapda olaryň bary tebigatyň hazynalaryndan susulyp alynýar.

Tebigat, ýer – adam zähmetiniň ähliumumy predmetlerdir. Olardan adamyň tebigatyň özünden tapýanlaryna (el degmedik tokay, ýer astyndaky daş kömür, suwdaky balyk we başgalar), ilkinji zähmet predmetleri diýýip at bermeklik dogry bolardy. Wagtyň geçmegi bilen barha düýpli gaýtadan işlenilmegine sezewar bolup, olar çig mala ýa-da polufabrikatlara öwrülyar. Ylmy-tehniki rewolusiýasynyň ösmegi bilen öňden bellenen, ýagny tebigatda ýok bolan häsiýetli, hil taýdan täze zähmet predmetlerini döretmeklik mümkinçilikleri ýüze çykýar. Ýöne şunda hem ýer, tebigat ilkinji esaslygynda galyar. Görnükli inlis ykdysatçysy Uilýam Pettiniň zähmet baýlygyň atasydyr, ýer onuň enesidir, diýen sözleri häzir hem edil geçmişdäki ýaly öz güýjini dolulygyna saklaýar.

Her bir konkret ýagdaýda önümçiligiň netijesi bolup, ýekeleýin önüm : çörek, mata, stanoklar, awtomobiller we başgalar çykyş edýär. Ýöne ykdysady teoriýa ýekeleýin önüm bilen we haýsydyr bir konkret önümçilik prosessi bilen däl-de, eýsem jemgyýetçilik önümçiligi , onuň netijesi bolup çykyş edýän, jemgyýetçilik önümi bilen iş salyşýar.

Bu çylşyrymly ykdysady düşüňjedir, ony diňe birnäçe kesgitlemeleriň kömegi bilen aňladyp bolar.

Ähli (jemi) jemgyýetçilik önümi belli bir döwür aralygynda jemdyýetde döredilen ähli isleg ödeýiş gymmatlarynyň summasyny aňladýar. Ol jemgyýetçilik önümçiliginiň ähli zwenolaryndaky zähmet harajatlaryny jemleýär we şol döwür aralygynda (adatça ýyl) aýry-aýry öndürijileriň, halk hojalygynyň ilkinji zwenolarynyň (kärhanalaryň, birleşmeleriň) önümleriniň summasy hökmünde häsiýetlendirilýär.

Önümçiligiň netijesi bolup önüm ýa-da nygmat çykyş edýär. Her bir önüme iki häsiýet mahsusdyr: ol ýa-da beýleki isleg-talaplary kanagatlandyrmaga ukyplylyk we oňa jemgyýetçilik zähmet harajatlarynyň siňdirilendigi.

Mehaniki, fiziki, himiki we beýleki peýdaly häsiýetleriň jemi önümi adamlaryň isleg-talaplaryny kanagatlandyrmaklyga ykyply edýär, ony isleg ödeýiş gymmatyna öwürbär. Önümiň natural-zat tarapyna ykdysady teoriýa hut şeýle at berýär.

Isleg ödeýiş gymmatlarynyň ägirt köp dürli görnüşleri bardyr. Bu adamlaryň özleriniň isleg-talaplarynyň örän köp dürlüligi bilen düşündirilýär. Arzuw-hyýallardan tapawutlylykda isleg-talaplar obýektiwdir we adamyň, sosial toparlaryň we tutuşlygyna jemgyýetiň ýaşaýşyny üpjün etmeklik üçin maddy we ruhy nygmatlaryň zarurlygyny aňladýar. Isleg-talaplaryň köp topary adamlaryň ýönekeýje fiziologik hajatlaryny (iýmite, egin-eşige, ýaşaýş jaýyna) kanagatlandyrmak bilen baglanyşyklydyr. Beýleki topary has ýokary medeni, ruhy we social isleg-talaplary kanagatlandyrmaga niýetlenendir. Olary kanagatlandyrmagyň usullary örän köpdür. Jemgyýetçilik önümçiligi, ylym we tehnika ösdügiçe adamlaryň islg-talaplary barha artýar we baýlaşýar. Şunuň bilen birlikde hem olary kanagatlandyrmaklyk üçin has täze mümkinçilikler açylýar.

Zähmet bölünişigi ahyrky önümiň dürli sostaw bölekleriniň we elementleriniň özbaşdak önüme öwürilmegine alyp barýar. Häzirki wagtda önümleriň görnüşleriniň mukdary millionlar, onlarça milliomlar bilen ölçelýär we ol san çalt artýar. Ýöne önümleriň özüniň dürli görnüşleri näçe köp bolsa-da, adamlaryň

nähili isleg-talaplaryny kanagatlandyrýandyklaryna baglylykda iki görnüşe bölünýär: Jemgyýetiň isleg-talaplaryny kanagatlandyrýan önümçilik serişdelerine we adamlaryň şahsy isleg-talaplaryny kanagatlangyrmaga hyzmat edýän sarp ediş predmetlerine. Şuňa laýyklykda önümçilik iki podrazdeleniýa: I önümçilik serişdelerini öndürýän we II sarp ediş predmetlerini öndürýän, podrazdeleniýelere bölünýär.

Isleg ödeýiş gymmaty bolmak üçin önämiň zat formasyns eýe bolmagy, maddy-zat, nygmat bolmagy hökman däl. Maddy zat däl häsiýetdäki hyzmatlar hem isleg ödeýiş gymmatlardyr. Magaryfyň, saglydy saklaýşyň, durmuş we medeni sferalaryň hyzmaty hem şulara degişlidir. Adamlaryň önümçilik isleg-talaplary – ylmy, informasion, transport we beýleki islegleri kanagatlandyrýar. Hyzmatlaryň möçberi we hili – jemgyýetiň ykdysady progresiniň we ilatyň ýaşayyş derejesiniň iň möhüm görkezijilerinden biridir.

Önümçilik we şahsy hyzmatlar – jemgyýetçilik önüminiň aýrylmaz bölegidir, olary öndürmeklige harçlanylan zähmet bolsa, öndürijilikli, jemgyýete peýdaly zähmet hökmünde çykyş edýär.

Harydyň beýleki häsiýeti şundan ybaratdyr, ýagby ol özünde harçlanan adam zähmetiniň belli bir mukdaryny jemleýär. Ol ýa-da beýleki isleg ödeýiş gymmaty almaklygyň jemgyýete näçe güşýändigini, ahyr hasapda bolsa – adamlaryň ýa-da beýleki isleg-talaplarynyň nähili harajatlar bilen kanagatlandyrylýandygyny görkezýän, bu häsiýet ykdysady durmuşda möhüm rol oýnaýar.

Tebigatyň peşgeş berýän nygmatlaryndan başga, islendik maddy önüm we hyzmat-zähmetiniň, onda-da anyk zähmetiň netijesidir. Ol işgäri-ekerançynyň, metallurgyň, demir ussasyň we başgalaryň belli bir türgenligi we başarnyklygy bilen döredilýär. Zähmetiň bu görnüşleriniň her biriniň özüne mahsus aýratynlyklary bardyr.

Önümiň ikinji tarapy onuň konkret formasynyň nähilidigine garamazdan umuman zähmet harajatlaryny özünde jemleýär. Onuň material esasy bolup, adamyň

muskul, nerw we akyl energiýalarynyň harçlanylmagyny döz önünde tutýan, fiziologiki manydaky zähmet hyzmat edýär. Soňra görkeziljekdigi ýaly, kesgitli taryhy şertlerde önüm haryt formasyna, umuman zähmet – abstrakt zähmet formasyna, önümiň jemgyýetçilik tarapy bolan – gymmat formasyna eýe bolýar.

Eger-de önüm öndürmeklige çykarylýan harajatlara ünsli seretseň, onda olaryň özünde janly zähmet harajatlaryna we önümçilik serişdelerine (zähmet predmetlerine we zhmet serişdelerine) harajatlary jemleýändiglerini görmek kyn däl. Ýöne önümçilik serişdelerine harajatlar hem ahyr hasaa öz wagtynda olary öndürmeklige sarp edilen zähmet harajatlaryna syrykdyrylýar. Şonuň üçin-de, her bir önümi öndürmeklige janly we zada öwrülen zähmet harçlanylýar. Mundan başga-da, önümçilikde ulanar ýaly bilimleri, informasiýalary almaklyga hem zähmet talap edilýär. Adamzat geçmişdäki zähmeti diňe onuň zat görnüşinde däl, eýsem informasiýa görnüşine hem toplaýar. Şeýlelikde, önümçilik serişdelerinde zatlaşdyrylan we bilimlerde hem-de informasiýalarda jemlenen janly zähmet hem-de geçmişdäki zähmet harajatlary barasynda gürrüň etmek bolar.

Sap önümiň zerur we goşmaça önümlere bölünmeginiň möhüm ähmiýeti bardyr.

Zerur önüm – işçi güýjüniň kadaly, üznüksiz öndürilmegi. Ýagny zähmete ukyplylygyny ýitirenleri çalyşýan işgärleriň täze neslini taýýarlamaklygy hem öz içine alýan, onuň işine ukyplylygyny goldamak üçin talap edilýän sap önümiň bir bölegidir. Zerur önüm iýmite, egin-eşige, ýaşayyş jaýyny saklamaklyga, kemala gelen medeni we sosial isleg-talaplary kanagatlandyrmaklyga, ekolodik hajatlara we başgalara harajatlary ödemeklige ulanylýar.

Goşmaça önüm – zähmetkeşleriň zerur önümden ýokary döreden, sap önüminiň bir bölegidir.

Milli baýlygyň ösmeginde esasy rol ozaly bilen jemgyýetiň önümçilik fondlaryna degişlidir. Ol esasy we aýlanma fondlaryna bölünýär. Esasy fondlara zähmet serişdeleri degişli bolup, olar uzak wagtlap hyzmat edýärler. Aýlanma fondlaryna

zähmet predmetleri degişli bolup, olar bir önümçilik aktynyň dowamynda dolulygyna harçlanylýar we üstüni dyngysyz ýetirip durmaly bolýar.

Mekdepler, keselhanalar, medeni-hyzamat we sport obýektleri, ýaşaýyş jaýlar, ilatyň şahsy emlägi we ş.m. hem milli baýlyga degişlidir. Ýer, suw, tokaý, magdanlar we ş.m. ýalytebigatyň baýlyklary hem milli baýlukdyr hem-de zähmet bilen bir hatarda şol baýlygyň çeşmesidir. Jemgyýetiň ruhy potensialy, adamzat akylynyň we medeniýetiniň gazananlary hem milli baýlyga degişlidir.

12-nji tema. Dünýä ykdysadyýeti we halkara ykdysady gatnaşyklar

2 sagat

M e ý i l n a m a:

1. Dünýä ykdysadyýeti, onuň düzümi we ösüş aýratynlyklary.
2. Halkara ykdysady gatnaşyklar ulgamynda Türkmenistanyň orny.

Adamyň geografik sreda täsiri

Ähli gury ýeriň meýdany	-- 148 mln. kwadrat kilometr ýa-da
	100 prosent

Adam tarapyndan ulanylýan gury

ýer (öri meýdanlary, kesilen we

kesilmedik tokaýlary goşmak we

sugunlary üçin we çöllük öri meý-

danlaryny hasaba almazdan).

-- 98.5 mln. kwadrat kilometr ýa-da

65 prosent

Şol sanda:

Intensiw ulanylýan gury ýer, gur-

luşyklar, sürülýän ýerler, ýollar

-- 22 mln. kwadrat kilometr ýa-da 15

present

Özleşdirmek üçin köp harajatlary

talap etmeýän ýer rezerwlary

-- 9 mln. kwadrat kilomtr ýa-da 6 pro-

sent

Özleşdirilmegi üçin köp harajat-

lary talap etýän ýerler (çöllükler,

batgalyklar, kert eňnitler, tokaý tundrasy).	-- 37.5 mln. kwadrat kilometr ýa –da 24 prosent
---	--

Özleşdirmek üçin ýaramsyz ýerler (buzluklar, beýik daglardaky çöllükler)	-- 25.5 mln. kwadrat kilometr ýa-da 15 prosent
--	---

Gurluşykly ýerler (şäherler, posýolok- lar, ýollar)	-- 3 mln. kwadrat kilometr ýa-da 2 prosent
--	---

Adam işiniň netijesinde sandan çyka- rylan ýerler (toprak eroziýasy, şorlaşma, batgalaşma)	-- 4.5 mln. kwadrat kilometr ýa-da 3 prosent
--	---

Ähli hojalyk durmuş harytlary üçin saklanylýan suw	-- 3.5 mün kub kilometr
---	-------------------------

Şol sanda suwarmaklyk üçin	-- 0.5 mün kub kilometr
----------------------------	-------------------------

Ýokardaky tablisadan görnüşi ýaly ýer şarynyň ýaşajylarynyň ösümlikleriň, haýwanlaryň we adamlaryň ýaşamaklary we hereket etmekleri üçin geografik sreda çäklidir. Ilatyň san taýdan köpelmegi, onuň islegleriniň artmagy ösümlük we haýwanat dünýäsiniň- de baş sanynyň artdyrylmagyny talap edýär. Ýaşajys serişdelerini almak üçin zerur bolan topragyň - da, suwuň- da möçberi tükeniksiz dälidir.

Topragyň sandan çykarylmany dyngysyz dowam edýär we ol diňe tablisada görkezilen formalar bilen tamamlanmaýar. Tokaýlaryň kesilmegi, kömüriň gazylyp alynmagy, hapa- hupalaryň dökülmegi, ýadro galyndylarynyň we şulara meňzeşleriň netijesinde ummasyz giň meýdan dolanyşykdan çykarylýar. Gazylyp alynýan her bir million tonna kömür 30 gektar meýdany sandan çykarýar, kesilýän 10 agaja derek biri ekilýär.

Eýeçilik gatnaşyklaryň kämil däl ýerinde tebigy baýlyklary, şol sanda ýer hem tükeniksiz, diýip ygylan edilýär. Ol ýerde eýelemek, ulanmak gatnaşyklaryna täsir etmekligiň hukuk, ykdysady we ahlak normalaryny herekete getirmek mümkinçilikleri yoga çykarylýar. Ýere abstract däl- de konkret eýäniň bolmagy, onuň ulanylyşyny, netijeliligini bada- bat gowulandyrýar.

Ýeriň netijeli ulanylyşy baradaky käbir mysallara ýüzleneliň. Gollandiýada soňky ýedi asyryň içinde gaçy gurluşygy üznüksiz alnyp barylýar. Şol döwrüň içinde deňizden alnan territoriýa 5600 kwadrat kilometre ýetdi we ol ýurduň umumy territoriýasynyň yediden bir bölegine barabardyr. Gollandiýada gurulan ähla gaçylaryň (ýurduň içinde gurulanlary bilen birlikde) umumy uzynlygy 3000 kilometre ýetdi we olaryýan territoriýasy ýurduähli meýdanynyň başdan iki bölegini düzýär. Ol ýurtda tebigy landşaft ýokdur. Ýöne sözün gös-ömi manysynda- da, umumy manysynda- da peýda bermeýän ýer hem ýokdur.

Ikinji mysal. Ýaponiýanyň paýtagty Tokioda ýer gytçylygy ýetip biljek derejesine ýetengir. Şol gytçylyk ýer uçastoklarynyň bahalarynyň ýene- de ynsapsyzlyk bilen artdyrylmasyna getirýär, häkimiýetleriň ähli tagallalaryna garamazdan bahalarynn ösüşiniň çägi ýokdur. Şäheriň merkezinde bir kwadrat metr ýeriň bahasy 40-50 mln iýene ýetýär. Ol sanlar 1991- nji ýylyň maglumatlary bolanlygy üçin olary manta bilen deňeşdirmeklige mümkinçilik ýok. Ýöne şol pula 20 sany kaşan ýapon awtomobilini satyn alyp bolýar.

Ilatlaryň sany, jemgyýetçilik önümçiligi we adamlaryň medeni derejesi ösdügiçe isleg- talaplary kanagatlandyrmak üçin tebigy resurslar köp talap edilýär,

olaryň harçlanylyşy barha artýar. Eger- de häzirki wagtda dünýäniň ähli ýurtlary özleriniň social we sady ösüşi boýunça ABŞ-nyň derejesine ýetäýse, onda adamzat ýylda 20 trillion koliwat- sagat elektroenergiýany, 15 milliard tonna kagyzy we gaty kagyzy hem- de ş.m. öndürerdi. Bu sanlar dünýä önümçiliginiň we sarp edişiniň häzirki derejesinden 3-5-10 esse köpdür.

ABŞ-nyň önümçiligi we ondaky zähmet öndürüjiligi örän ýokary derejededir. Ýöne ol häzirikçe şeýledir. Amerikany ahmalladyp, onuň söbügini basyp baryan ululy-kiçili ýurtlaryň sany barha köpeliýär. Önümçiligiň şeýle depginlerde ösüşine planetanyň ekologik sistemasy çydamaz, ol “ parnik effekti” diýilýäni döreder.

“Parnik effekti name? ” Aýratyn-da XX asyryň ikinji ýarymynda adam tarapyndan ägirt köp möçberde dürli görnüşli ýangyçlaryň ýakylmagy atmosferada kömürturşy gazynyň düzüminiň artmagyna getirýär. Ol bolmasa mälum bolýaly ýaly Ýer üstüniň gün we çuňlukdaky ýygylgyny kosmosa bermegini saklaýar, ýagny aýnalan parnikdäki netijäni berýär. Şol effektiýesine ýer üstündäki atmosfera gatlagynyň ortaça temperaturasy ýokary galyp başlaýar. 1956-njy ýylda atmosferanyň aşak böleginiň howasynda kömürturşy gazynyň düzümi 0.028 prosent bolan bolsa, häzir ol 0.035 prosente ýetdi ýa- da dördten bir (bölegi) möçberde artdy. XXI asyryalaryna çenli atmosferadaky kömürturşy gazynyň düzümi iki esse artar we ol global ýylamaklyga getirer, hem- de ol ýakyn onýyllyklarda dünýä okeanynyň derejesini 25-140 santommetre ýokary göterer, diýip alymlar çak edýärler.

Adamyň halynyň onuň ýüzünde görnüşü ýaly, Ýer şarynyň ýagdaýy hem ozon gatlagynda görünýär. Soňky ýyllarda ozon gatlagynyň gowýanlygy, onuň “ýyrtylyp ” başlanlygy köplere mälumdur. Ol gatлага ozono- sfera diýilýär. Ozonosfera gatlag görnüşinde ýerden 10 kilometrden 50 km-e çenli ýokarda ýerleşendir we onuň maksimum konsentrasýalaşan ýeri 20-25 km ýokarlykdadyr. Ol ýerdäki janly organizmleri Günüň gysga tolkunly ultramelewşe radiasiýasynyň zyýanly täsirinden goraýan gatlagdyr.

Amerikan alymlarynyň hasaplamalaryna görä, atmosferadaky ozonyň azalmagy netijesinde Antraktidanyň ýokarsynda emele gelen “ozon deşiginiň ululygy 1987-nji ýylda amerikanyň territoriýasynyň möçberine barabar giňişlige ýetdi. Häzirki wagtda ozonyň beýleki ýerlerde hem deşilip başlanlygy barada habarlar bar.

Ozon deşiginiň emele gelmegi we giňelmegi ähli jandary we şol sanda siwilizasiýany- da heläkçilige getirip biljek hadysadyr. Ony emele getirýän atom, wodorod zaryadlary däl. Onuň sebäpkäri sowadyjy sistemalarda ulanylýan hlorofloroglerodlary hasaba almanynda hem adaty dezodorantly ballonjagazdyr, biziň durmuşymyzda giňden ulanylýan uglewodorodladyr.

Haçanda 60 ýyldan köpräk wagt ozal himikler olary ilkinji gezek sintezlän mahallarynda şatlanypdyrlar. Çünki olar öndürmekde özläriniň zyýansyzlygy, zähersizligi, inertligi, arzanlygy bilen tapawutlanýardy. Ozal begendiren, göräýmäge adam üçin zyýansyz ýaly bu gazyň molekulasy indi “ganhor” diýip atlandyrylar.

Ine käbir faktlar. Amerikan alymlarynyň maglumatlaryna görä, atmosfera zogdurlyp çykan her bir şeýle molekula (ol bolmasa hloryň, ftoryň, we uglerodyň atomlaryndan durýar) belli bolan uglerodyň ikili okisinden- ýangyjy ýakmak üçin önümden- ýylylygy saklamakda 20 mün esseden- de köp netijelidir. Onuň freonlary (hlodonlary) emele gelmekde parnik effekti” diýilýänden- de geçýär. Şonda- da ozon molekulasy has weýran ediji “ erkin uçuşa ” zogdurlyp çykan hlordur. Onuň her bir atomy ozon molekulasyň 100 mün sanysyny ýok etmäge ukyplydyr. Ýene- de bir bellemeli zat häzir, şu pursatda atmosfera düşen freonlar, ol ýerde ýene- de 100 ýyllap ýaşap bilerler.

1985-nji ýylda freonlaryň dünýä boýunça öndürilişiniň möçberi 800 mün tonna ýetdi. Olaryň öndürilişiniň her ýylda 3 prosent artdyrylmagy 2000-nji ýyla çenli ozon gatlagyny howa salýan derejede kemelder.

Türkmenistanda Garaşsyzlygy berkitmäge halk hojalygynyň ähli sferalaryň ösüşini gazanmaga gönükdirlen ykdysady reforma durmuşa geçirilýär. Türkmenistanyň Ýaşululylarynyň VII maslahatynyň, Milli Galkynyş herejekiniň II gurlutaýynyň we Halk Maslahatynyň 1996-njy ýylyň 27-nji sentýabrynda Baýramalyda bolan bilelikdäki mejlisinde ”1997-2001 ýyllarda social ykdysady taýdan ösdürmegiň esasy ugurlarynyň” öňe sürülen Konsepsiýasy kabul edildi. Yurt demokratik jemgyýeti döretmäge eltyän düýpli özgerdişler ýolu bilen barýar, şol jemgyýetiň maddy esasyny bolsa ilata ýokary hilli ýaşaýşy üpjün edýän bazaar ykdysadyýeti düzýär. Sonuň bilen baglylykda bazaar gatnaşyklaryna geçmekligiň özboluşly milli modeli kemala gelyär. Sol modeli häsiýetlendirýän has mahsus sypatlara ykdysadyýeti dolandyrmaga, ozaly bilenem halk hojalygynyň pudaklaýyn, territorial we üznüksiz önümçilik proporsiýalaryny düzgünlesdirmäge döwlet tarapyndan işjeň gatyşylmagy, haryt öndürijileriň telekeçilik işini ösdürmekden ötri bazaar gatnaşyklaryna daýanylmagy, şonuň ýaly-de geçiş döwründe ilatyň güzerany pes gatlaklaryna social taýdan degerli kömek berilmegi degişlidir.

Bazar gatnaşyklaryna geçilmegi uzaga çekyän we çylşyrymly prosessdir. Durmuşaşini üpjün etmek, nyrlaryn durnuklaşdyrylmagy, daşary ykdysady deňagramlylyk, adamlary iş bilen üpjün etmek, ilartyň social taýdan goralmagy hokümet üçin esasy wezipelerdir. Bu wezipeleri çözmekde ýurduň ykdysady ösüşiniň strategiki ugurlarynyň anyklaşdyrylmagy we şolar boýunça aýgytly çäreleriň görülmegi möhüm ähmiýete eýe bolyar.

Ykdysadyýetin özgerdilmeginde ýurduň öz pul sistemasynyň emele gelmegine aýratyn rol degişlidir. 1993-nji ýylda Türkmenistanyn öz walýutasy bolan manta guýje girizildi. Manadyn girizilmeginiň maksady yurdun ykdysady özygtyýarlylygyny berkitmekden ybaratdyr.

Türkmenistanda senagaty ösdürmek boýunça uly möçberli işler edilýär. Hökümetiň senagat ösüşi babatynda ýöredýän syýasaty ozaly bilen gaýtadan işleýji, ylaýta-da ahyrky önümi çykarýan pudaklary çalt täze pudaklary döretmeklige, maýa

goýumlaryny ykdysadyýetiň ileri tutulýan pudaklaryna çekmeklige, owniuk we orta telekeçiligi ösdürmeklige gönükdirlendir. Strukturalayyn üýtgedip, gurus ykdysady usullary peýdalanmak arkaly-da, aýry-aýry pudaklara we kärhanalaryn toparyna döwlet tarapyndan goldaw bermek hemde gatşmak arkaly-da amala aşyrylýar.

Inwestisiýa we pul kredit syýasatlary jebis baglanşykly bolany üçin, olar özara ylalaşykly ýagdayda ýöredilýar.

Senagatda bazalaýyn pudaklaryn ösüşine, ilkinji nobatda hem nebit, gaz senagatlaryna we olar bilen baglanşykly pudaklara üns berilýär. Seýle çäreleriň gecerilmegi ýurduň ýakyn 10 ýylda ykdysady ösüşine kuwwatly itergi berer.

Transportyň we aragatnaşygyn ösdürilmegi dine bir yurduň içersindäki hajatlary kanagatlandyrmak üçin däl, eysem dasary ykdysady aragatnaşyklary giňeltmäge-de uly ýardam edýär. Sonuň üçin bu pudaklaryň ösüşine-de kop üns berilýär. Eýranyň üsti bilen ençeme yurtlara çykaga mümkinçilik beryan Tejen-Sarabs-Maşat halkara demir ýol liniýasy, Köneürgenç-Kernaý, Atamyrat-Tagtabazar, Turkmenbaşy-Bekdaş, Balkanabat-Çeleken, Bereket-Gyzylgaýa, Bereket-Etrek, Turkmenabat-Atamyrat, Köneürgenç-Gyzylgaýa aralyklarynda hem demirýollar, Türkmenbaşy şäherindäki deňiz portuny daşary investisiýalaryny çekmek arkaly ginelmek işleri alnyp barylýar. Su çäreler Orsýetiň günortasy bilen Eýranyň aralygynda transit yukleri daşamaga mümkinçilikleri-de giňelder. Sonuň ýaly-da awtomobil, howa transportlary we aragatnaşyk güýçli depginler bilen ösdürilýär. Aşgabat şäherinde halkara derejeli aeroport işläp, şonuň üsti bilen ‘Türkmenhowaýollary’ kompaniýasy dünýäniň dürli künjeklerine uçuşlary üpjün edýär. Ýurduň telekommunikasiýalaryny ösdürmäge Fransiýanyň, Turkiýanyň, Ýaponiýanyň we beýleki döwletleriň firmalarynyň encemesi gatnaşýar.